

АНДРІЙ КАЦЕВАЛОВ.

НАРИСИ З ІСТОРІЇ ЕКОНОМІЧНОГО ЖИТТЯ ГРЕЦЬКИХ КОЛОНІЙ НА ПІВНІЧНОМУ УЗБЕРЕЖЖІ ЧОРНОГО МОРЯ¹.

Край, що його в старовину називали Скитією, тобто край, що прилягає до північного узбережжя Чорного моря від гирла Дунаю до устя Кубани і простягається од відніг Карпат аж до нижньої течії Волги та узгір'я Кавказу, своїм релієфом вельми відрізняється від інших країв Європи: тут ми маємо що-найбільшу рівнину, майже без гір, яка становить продовження іще більших рівнин північної Азії.

Дарма що цей край являє собою рівнину досить таки плоску, проте ж вершини що денде зводяться тут, стають на заваді тому, щоб течія великих річок за останні дві тисячі років чимало змінилася. Геологічні формації визначають напрям ліній Дніпра, Донця й Дону, які зі сходу — південного сходу на захід—південний захід утворюють вельми вигнуті луки. Кожна велика річка має західній беріг крутий, а східній беріг плоский і протікає в'ючись широкою долиною, що біля гирла знижується нижче від морського рівня, утворюючи характерний для цих річок лиман. Менші річки утворюють долини, пропорційні до їхньої великості, і нарешті до цих річок уливається ціла система струмків та рівчаків, що напровесні розбухають від поводи, а на протязі більшої частини року пересихають.

Отже в Скитії ми знаходимо цілу систему зрошування. В долинах річок узимку мали захист череди, в них уперше зачалось хліборобство.

Характерна риса краю — це відсутність лісів, але за старих часів у долинах річок, а найбільш на нижньому Дніпрі, певне були досить великі дільниці, порослі лісамп.

Узбережжя Чорного моря, звісно, не зручне для торгівлі. За первісну причину цієї незручності вважаємо надто мале зниження рівнини, що продовжується також під водою; тому між гирлами Дніпра й Дону, за винятком південної частини Криму, де проходять гори, що продовжують Кавказ, до берега не можна наблизитися кораблем. Становище ускладнюють ще мулавини великих річок, які осідають у тих місцях, де водотеча не може віднести їх набік, тобто в місцях, де течія річки стривається з нерухомим морем або з потоком іншої річки, що простує в протилежний бік. В наслідок цього мілчає Озівське море, ростуть мілини біля гирла Дніпрового, майже зовсім засмічується гирло Дністрове. Надмірні мулавини почасти

¹ У цій статті я подаю до уваги читачів у переробленому вигляді декілька розділів із своєї розвідки під назвою «Матеріальна культура грецьких колоній северного побережья Черного моря», яку я написав, щоб здобути ступінь доктора.

Користуюся з нагоди, щоб висловити свою глибоку подяку академікові Володиславу Петровичу Бузескулові за цінні вказівки й поради, що він подав мені за диспуту та пізніше.

пояснюються нерівномірним наповненням річок, котрі навесні несуть прибутну воду, а головне тим, що річки не спроможні текти досить швидко в тих річищах, що проклали вони за густіших опадів атмосферних.

Не вважаючи на незручність Чорноморщини для мореплавства, не вважаючи на суворий проти Греції клімат, не вважаючи, нарешті, на можливість повсякчасних сутичок із тубільцями, родючі степи північного Понту вже в VII столітті приваблюють Греків. Першими з'являються на Чорноморщині Іонійці, здебільша Мілетяни. Мілетяни закладають Тирас на правому боці Дністрового лиману (біля теперішнього Акерману) та Ольвію, у Геродота торговлицю Бористенітів (на правому березі дніпро-бузького лиману коло села Патурина), трохи пізніше Пантикапей (на місці теперішньої Керчі), нарешті Теодосію, деє на початку V віку (одна чи дві теракоти, знайдені підчас роботи в теодосійському порті, належать до VI віку).

Фанагорія (на азійському березі Керченської протоки, коло Сіної) за тих часів була єдиною не-мілетською колонією: заклав її Файнагор або Фанагор Теосець¹. Гермонасса (тепер Тамань), за Евстафієм, була йонійською колонією. А втім Евстафій подає свідчення Аріяна, що за ним вона була колонією еолійською. Назва *Κλαζομαίων εχολίαι* (на березі Меотиди між Тирамбою й Кімерикою²) також свідчить за приходьків — немілетських.

Пантикапейські володарі і собі осадили низку колоній: це були, напевне, Кімериди, оскільки показує її назва, Горгісія (Анапа), Танаїда (біля устя Дону), можливо Стратоклія (на Тамані).

З кінця VI віку на північному Понті чимраз дужчає вплив Атен. Бажаючи здобути міцну позицію в понтійській торгівлі, Атенці в V віці закладають заново або захоплюють у давніших осадчих Німфеон (тепер Ельтегень), Стратоклію та Атенеон (недалеко від Теодосії).

Нарешті, в IV віці дають за себе знати Дорійці: Гераклея Понтійська в Тавриді (на Малому півострові) закладає свою колонію Херсонес.

У новому своєрідному оточенні економічне життя Греків Чорноморщини складається трохи инакше, ніж економічне життя Греків метрополії, з чорноморських колоній потроху утворюється одно культурне ціле, яке мало деякі риси, що не були властиві громадянам самої Греції і що може нагадувати етнічні групи, котрі згодом заступили Греків на тій самій території.

Літературні, епіграфічні, нумізматичні та археологічні дані, що є до нашого розпорядження, подають матеріал до того, щоб висвітлити лише декотрі сторони економічного життя чорноморських Греків, а саме монетну справу й торгівлю.

Нарис історії монетної справи.

Тирас бити монету не починає до кінця IV віку. Найраніше з'являється срібло — драхма й дидрахма егінського зразка. Пізніш виходить навіть золота монета — статер дісимахівського типу. Звісно, найбільш ходили мідяки, що на них із часів Доміціана, або навіть Августа ми знаходимо образи римських імператорів.

Велике зацікавлення викликає найдавніша ольвійська монетна система, заснована на бронзі. Система ця цілком самобутня, в жодній з грецьких монетних систем нема їй відповідної.

Важкі зразки стародавніх ольвійських монет мали внутрішню цінність, подібно до італійської важкої міді (*aes grave*), замінюючи срібло, що його

¹ Евстафій, *Dion. Per.*, 549. ² Страбон, XI, II, 4.

тими часами мабуть було дуже мало. Обопільні стосунки монет до внутрішньої їх цінності даються визначити їхньою вагою. Виходячи з цього за-
сновку, вважаючи, що літера Δ, яка трапляється іноді на реверсі найваж-
чого зразка, визначає δέξια (=десять), Minns¹ так інтерпретує ольвійську
монетну систему: найважчий зразок має 10 одиниць, а лекші зразки, що
важать пересічно 12, 28, 38, 71 і 103 грамів, мають 1, 2, 3, 5 і 7 одиниць.

Бертіє-Делягард², гадаючи, що Δ є початкова літера ймення магій-
страту, та вважаючи, що важка монета — це обол, а монетна одиниця —
халк, яких в оболі атицької монетної системи було 8, так визначає цінність
найдавніших ольвійських мідяків: монета завважки пересічно 12 грамів —
один халк, 28 грамів — 2 халки, 38 грамів — 3 халки, 71 грам — 5 хал-
ків, і 117, 116 грамів — один обол (8 халків). Бертіє-Делягардові невідомий
був шматок міді в формі дельфіна, — цей шматок, на думку Minns'a, що
його вперше опублікував — pl. II, 6, мав 7 одиниць.

Халк ольвійської монетної системи, на думку Бертіє-Делягарда, важив
2½ егінських драхм, а саме 6, 064 грамів, а обол — 20 драхм, отже срібло
було дорожче за мідь у 120 раз (у срібній драхмі — 6 оболов). Мідні гроші
цієї системи були у вжитку від VI віку аж до III в. перед нашою ерою.

Знаходять також належні до тієї доби мідні шматки, що формою на-
гадують дельфіна, — великі без написів, а маленькі з написами. Написи на
шматках другого зразка ΑΡΙΧΘ та ΘΥ та напис ΑΡΙΧ на круглих шматках
давали декотрим ученим привід бачити у цих шматках монети, ціною рівні
найбільш поширеному на ольвійському ринку товарів — свіжій або солоній
у ріжній кількості риби. ΑΡΙΧΘ на дельфінах середнього розміру, на думку
von Sallet'a, значить ἀρρύχος, кошик (із рибою), а одну рибу продавали на
ринку за маленького мідного дельфіна з написом ΘΥ(ΝΝΟΣ) (тунець);
ΑΡΙΧ на круглих монетах Koehler доповнює τ]ἀριχ[ος] — солоня риба.

Але проти цієї теорії повстали деякі заперечення (наприклад, літери
ΠΑΥΣ, що на круглих шматках чергуються з ΑΡΙΧ, будучи скороченням
власних імен Παυσίης або Παυσαίης, дають привід гадати, що й ΑΡΙΧ це
також початкові літери власною ймення; маленький шматок міді з літе-
рами ΘΥ нагадує не тунця, а дельфіна; дивно, що велика кругла монета
й маленький дельфін мають однаковий напис — ΑΡΙΧ та ΑΡΙΧΘ, цебто
«кошик»)

Бертіє-Делягард думає, що дельфіни взагалі не були в обігу як монети,
і вважає їх за гирі, роблячи з цього висновок про вживання в Ольвії
легкої фенікійської міді на 360 грамів, котра, поділена на 60, дає егінську
драхму. Поділяючи думку Бертіє-Делягарда щодо великих дельфінів, Minns
схиляється до того, щоб маленьких дельфінів визнати за дрібні розрахун-
кові знаки, бо ті з них, що знаходять у руках небіжчиків на о. Березані,
цілком відповідають уживанню у Греції монетам задля Харона.

У III віці, на думку Бертіє-Делягарда, з ольвійськими мідяками сталося
те саме, що свого часу було з італійськими асами: нові мідні монети в три
рази легшають проти відповідних старих монет. Найчастіш між такими
мідяками трапляється тип з образом рогатого річного бога на обверсі, що
його сучасні селяни чортом називають.

Якщо за тих часів мідь була в 120 раз дешевша від срібла, а срібло
з часів Олександра в 10 раз було дешевша від золота, то золото в 1200 раз
було дорожче за стару мідь і в 400 раз дорожче за мідь нову. Якраз за
курсом 400 мідних монет за одну золоту Протоген одержує свій довг від
ольвійського народу⁴.

¹ Scythians and Greeks. Cambridge 1913. с. 482 і далі. ² Нумизматический Сбор-
ник, № 1. ³ Minns, l. c., Pl. II, 1 і 7. ⁴ Ios PE², 1, 32.

З IV віку в Ольвії з'являється срібло — монета, завважки як егінський статер. Місцевого золота знайдено в Ольвії дуже мало — одним-одним статер атицької системи шей кілька маленьких золотих монет (завважки 2, 13 грамів), що їх G. F. Hill і Бертіє-Делягард вважають за атицькі гемідрахми. Мабуть в Ольвії свого золота не вистачало. Тому Ольвіюполіти вживали звичайно чужоземну золоту монету: на це вказує також декрет Ios PE² I, 24 (початок IV в.). Цей декрет загадує провадити в Ольвії торговельні обгородки (купівлю—продаж) на ольвійське срібло та мідь і забороняє при таких обгородках уживати чужоземного битого золота або срібла; хто бажає, може розмінити чужоземну монету в певному місці — на камені, що лежить на майдані народніх зборів, — це забезпечує догляд за обгородками з боку міських магистратів; разом із цим монети інших міст дозволяється міняти на монети ольвійські за обопільною згодою, а для кізицького статера з електру встановлюється певний курс: за один кізицький статер — десять з половиною місцевих срібних статерів.

Отже цей декрет зводить чужоземне бите золото на степінь товару. Монети херсонеські Бертіє-Делягард ділить на три групи: монети незаалежного Херсонесу (від середини IV віку до середини I віку перед нашою ерою; срібло, мідь), монети автономного Херсонесу (від середини I віку перед нашою ерою до другої половини II віку нашої ери; золото й мідь), монети Херсонесу, що дістав волю з рук Риму (Χερσονήσου Ἐλευθέρας, до середини III віку нашої ери; сама мідь).

Поміж нечисленними срібними монетами до часів Митрадата Бертіє-Делягард відрізняє два головні типи залежно від того, чи знаходимо на них образ Геракла, чи ні. На більшій частині монет маємо образ Дівчини; вибиваючи ці монети, додержувались фенікійської системи, отже драхма важила десь коло 3,55 грамів. Поміж монетами цього зразка ми знаходимо 1/2 драхми, легку драхму, дидрахму, тридрахму, тетрадрахму та обол. З III віку з'являються монети з образом Геракла. Ця класа має дидрахму, драхму й гемідрахму перської системи, хоча драхма того типу, що нас цікавить, була лекша від драхми перської системи, яка ходила в М. Азії, спеціально в Гераклеї, а важила десь коло 5,57 грамів.

Очевидячки в Херсонесі одночасно були в ужитку монети двох систем — перської для закордонного, та фенікійської для внутрішнього обігу. За міст поміж цими двома системами правила фенікійська тридрахма, що дорівнювала перській дидрахмі.

З самого початку I віку перед нашою ерою сталася груба й поспішна реформа монетної справи — кожную монету, підхідну вагою, перебито, щоб поставити її в зв'язок із тетрадрахмою Митрадата та з римським динаром. Наприкінці II половини I віку перед нашою ерою монети, що були в обігу,

дістали штамп $\overline{\overline{\Lambda}}\overline{\overline{P}}$ або пізніше $\overline{\overline{\Lambda}}\overline{P}$; на декотрих пізніших монетах разом із другою монограмою знаходимо літери, що визначають дату, яку відраховували від 24 р. перед нашою ерою¹. Монограма $\overline{\overline{\Lambda}}\overline{P}$, як звичайно гадають, визначає ΠΑΡΘΕΝΟΣ, це стверджує напис на реверсі одної монети знайденої

біля Ялти: ΠΑΡΘΕΝΟΣ; монограма $\overline{\overline{\Lambda}}\overline{P}$, на думку Бертіє-Делягарда, стоїть замість ΠΑΡΘΕΝΟΣ Ἰμνία, але її можна тлумачити також, як родовий відмінок від Παρθένος — ΠΑΡΘένου.

За другої доби з'являється також невелике число золотих монет, що вагою відповідають римським або боспорським червінцям (ауреї).

¹ Про Херсонеську еру див. статтю М. І. Ростовцева, «К истории Херсонеса в эпоху ранней Римской империи». (Сборник статей в честь П. С. Уваровой. Москва 1916).

Нарешті, за третьої доби вибивають саму тільки мідну монету.

В Теодосії монети (срібні й мідні) сходять аж до V віку перед нашою ерою; система — егінська¹.

У Німфеї монети срібні, сходять аж до V віку; система — егінська.

Монети Синдів — срібні, сходять аж до V віку перед нашою ерою, система — егінська.

Що до самого Боспору, то поки правителі краю в своїх стосунках до міст утримувались від титулу царя, називаючи себе архонтами Боспору й Теодосії та засвоюючи собі титул царів лише в стосунках до варварських племен, здебто принайменш до другої половини III в. перед нашою ерою, вони монети не вибивали, полишаючи цей привилей містам. З другої половини III віку рідкість золотих і срібних монет Спартакідів супроти багатства монет міських свідчить за те, що Спартакіди втручалися в цю справу лише за виняткових випадків.

Коли став на царство Митрадат, типи монет цілком міняються, але за нього міста не втратили права вибивати навіть срібну монету: він дозволяє містам випускати дрібну срібну монету й мідяки, лишаючи за собою славнозвісну тетрадрахму, що була за головний засіб обігу в просторах володіннях Митрадата Евпатора.

З часів Асандра вибивання монети робиться прерогативою царів, тільки Фанагорія й Горгіпія, що здобули від Риму виключні привилеї з перейменуванням у Caesarea й Agrippias², не переставали, здається, вибивати монету й по тому, як інші міста втратили це право.

Для з'ясування питання про системи вибивання дорогоцінних металів у Пантікапеї та в Фанагорії вельми важить стаття Бертіє-Делягарда в «Нумизматическом Сборнике», № 1 (Москва 1909) — «Сравнительная стоимость монетных металлов на Боспоре и Борисфене в середине IV в. до нашей эры». Бертіє не розглядає безпосередньо срібних монет V віку, але він схиляється до думки, що найбільш до цих грошей підходить система егінська. Проте Head застосовує ці гроші до системи фенікійської або азійської. У IV столітті Пантікапей вибиває золото й мідь, але за реальну базу було, без сумніву, срібло, покищо егінське. Ми маємо срібний статер, тетробол, тріобол, діобол, обол, пів-обола, чверть обола. Точної дати запровадження золотої монети в Боспорській державі та економічних причин цього заходу ще не з'ясовано. P. Gardner³ звертає увагу на те, що це явище не є виняткова властивість Боспору, що воно було спільне для більшості керівних комерційних держав Греції; стимула до цього руху, на його думку, дали Ацени. Тому й має пантікапейське золото атицьку систему. М. І. Ростовцев⁴ з думкою Gardner'a не згоджується. Він думає, що до запровадження золотої монети в Греції призвів занепад атенської торговельної гегемонії та зростання політичного впливу Персії. Можливо, що незалежний від Персії Пантікапей перший почав вибивати золоту монету. Що головним ринком Пантікапею були Ацени, то Пантікапей і за своїх атенську систему. Ацени, намагаючись зайняти в понтійській торгівлі провідне становище, пішли за прикладом Пантікапею. Кізик, Лампсак і декотрі інші міста пробували витиснути пантікапейську монету, наслідуючи її типи. З приводу цього питання М. І. Ростовцев готує спеціальну статтю

¹ Егінську монетну систему, засвоєну в грецьких колоніях боспорської групи з найдавніших часів. P. Gardner (A History of Ancient Coinage. Oxford 1918, с. 192 і далі) пояснює комерційними зносинами боспорських колоній після занепаду Мілету, але до початку атенської гегемонії з Егіною й Пелопонесом. Варто зауважити, що Теос, метрополія Фанагорії, прийняв ту саму егінську систему і що на його монетах здебільшого давали образ бога Аполлона (легенда АПОЛ на ранніх боспорських монетах).

² Теорія М. І. Ростовцева. ³ P. Gardner. A History, с. 293 й далі. ⁴ Iranians and Greeks in South Russia. Oxford 1922, с. 223.

І Р. Gardner'ові, і М. І. Ростовцеву в дальшому опрацьованні їхніх теорій доведеться піддати під критичний розгляд гіпотезу Бертіє-Делягарда, цілком несполучну із тим засновком, що на ньому їхні теорії ґрунтуються. На думку Р. Gardner'а та М. І. Ростовцева, найдавніша золота система Пантікапею — це була система атенська. Отже вони, очевидно, згоджуються з тими вченими, котрі найдавніші зразки золотих пантікапейських монет, що важать десь коло 9,1 грамів, уважають за атицькі статери, а їхню вагу, що перевищує вагу звичайного атицького статера, пояснюють дешевнею золота в Пантікапеї, що її викликала продукція уральських або алтайських рудень.

Тим часом Бертіє-Делягард доводить, що великий достаток золота на північному узбережжі Чорного моря — це тільки міт, і цитуючи Демостена, за котрим кізіцький статер у Боспорі мав вартість 28 атицьких драхм¹, установлює, що ціна електру в Боспорі була трохи вища, ніж у інших місцях, а саме в 7, 41 рази дорожча була від срібла. Тому пояснюючи незвичайну вагу золотих монет бажанням зробити золото одномірним як до ціни із срібною одиницею, і вважаючи, що золота монета в 9,1 грамів дорівнювала 9 срібним статерам на 11, 81 грамів, він обчислює монетний стосунок золота до срібла як 11,6:1, а стосунок комерційний — як 12:1. Цей стосунок трохи більший, як стосунок цінності золота до цінності срібла в самій Греції; він дорівнює тому стосункові, що Бертіє-Делягард знайшов для Ольвії.

Бертіє-Делягард думає, що в золотій монеті Пантікапею, яка вагою якраз дорівнює єгипетському катові, ми маємо 1¹/₂ золотих єгінських драхми або 9 золотих єгінських оболів; припустивши це, срібний статер мав-би ціну одного золотого обола.

Ця дотепна організація монетної системи втратила свою життєвість, на думку Бертіє-Делягарда, через те, що після перемог Олександра стосунок цінності золота до цінності срібла знизився до 10:1; отже шістьох процентів (6⁰/₁₀) поверх ваги звичайного грецького статера було досить щоб підхотити спекулянтів збирати пантікапейську золоту монету, але не досить, щоб забезпечити їй самостійне становище на ринку.

Вона, коли її вивозили з краю, зазнавала долі й усякої доброї монети, на велику невигоду міста, що купувало золото за ціну дорожчу, ніж звичайна в інших місцях. Останнім міркуванням пояснюється те, що золоті монети, що їх випускали потім — на цей раз атицькі статери — мають вагу трохи меншу від норми, і нарешті в III віці Пантікапеї, як і більшість міст, полишає право вибивати золоту монету чужоземним царям.

З гіпотезою Бертіє-Делягарда про надзвичайно дорогу проти інших країв гелінського світу ціну золота на північній Чорноморщині — не погоджується теорія новітнього дослідника Н. Schmitz'a (*Ein Gesetz der Stadt Olvia zum Schutze ihres Silbergeldes. Freiburg in Baden 1925*). У відомому ольвійському монетному законі (див. вище, с. 4) Schmitz бачить цінну ілюстрацію до процесу повільного підвищення курсу срібла в Греції IV віку, а це кінець-кінцем призвело у багатьох грецьких державах до запровадження золотої валюти: ольвійський закон, на думку Schmitz'a, це і є захід, скерований проти того, щоб вивозили з краю біте срібло, яке чимраз дорожчало.

Не можна не погодитися з Schmitz'ем, що закон ніяк не свідчить за відсутність в Ольвії золотої монети (Schmitz, *op. cit.*, 13). Але з дальшими висновками Schmitz'a можна погодитися, лише прийнявши засновок, що золота на північній Чорноморщині було цілком досить і що стосунок цінні

¹ In Phormionem, 23.

золота до ціни срібла в колоніях північного Понту в той чи інший момент був приблизно такий самий, як і у властивій Греції.

Тим часом Бертіє-Делягард, що його Schmitz цілком ігнорує, так само як Minns'a, котрий зreferував статтю Делягардову, констатує, що стосунок золота до срібла на Чорноморщині було вищий ніж у властивій Греції. Правда, надмірно високий курс кізицького електрового статера проти місцевого срібного статера в Ольвії (у нас див. вище, с. 6) і проти атицької драхми в Пантікапеї (1 кізицький статер = 28 др., тимчасом як в Атенах 1 кіз. статер = $21\frac{2}{3}$ др.), який правив Бертіє-Делягардові за підставу до його гіпотези, — Schmitz пробує пояснити тим, що в Ольвії проти кізицького статера, котрий був за головний засіб обігу в усіх містах Понту, статер ольвійський мав тільки місцеве значення, і що в Пантікапеї під той час, коли виголошено промову проти Форміона, в наслідок війни і скорочення зносу із людністю скитських степів — не можна було продавати продукти атицької індустрії, а звідси — зниження курсу атицької драхми й піднесення курсу кізицького статера.

Але пояснення Schmitz'ові видаються нам трохи силуваними: дивно, що різнородні явища мали в Ольвії та в Пантікапеї той самий наслідок: стосунок ціни золота до ціни срібла піднісся рівно до 11,6.

Коли ми, виходячи з Делягардової гіпотези, припустимо, що Ольвіо-політи, видаючи закона, котрий нас тут цікавить, мали на думці притягти до краю чужоземне золото й усунути підвищення курсу золотої й електрової монети, то нам стане цілком зрозумілим значення деталей закону, на які звертає нашу увагу Schmitz, а саме: заборона брати мито за обмін чужоземних грошей на місцеві, наказ купувати й продавати кізицькі статери за одним курсом, тощо.

Срібну монету вибивали ще в II віці в Пантікапеї, у Фанагорії, а також у Горгінії; система — атицька, полекшена.

Царські монети. Спартак IV вибивав саме срібло, Левкон II саму мідь, Акес саме золото, Гігієнон — мабуть тільки золото й срібло, можливо, що й мідь; деякі золоті й одна срібна монета мають ім'я «Перисад».

Що до ваги та назов, то срібна монета Спартака (7,77 грамів), як здається — дидрама, срібна монета Гігієнона (3,6 грамів) — драхма, золоті монети Перисада — статери, срібна монета Перисада (14,1 грамів) — тетрадрахма; система всіх цих монет атицька, полекшена.

За Митрадата, Фарнака й Асандра (в першу половину його правління) були в обігу також золоті атицькі статери, що весь час задержували майже однакову вагу (8, 14 грамів) аж до 36 — 33 р.р., коли відразу вага їхня знизилась до 8,03 грамів (приблизна вага римського аврею); отже тоді саме запроваджено римську систему, і боспорські золоті почали рівнятися за римськими авреями.

З'ясувати собі до певної міри систему боспорських мідних монет допомагають нам диференти (поодинокі літери), які на них є. На монетах із

монограмами $\overline{BAE}$, $\overline{BAY}$ (про ці монограми див. нижче, с. 10, 11) вибито літери — цифри від А до Z і I (від 1 до 7 і 10), котрі, як довів Бертіє-Делягард, визначають не рік царювання того чи того царя, а цінність монети; а за одиницю, на думку Бертіє-Делягарда, править яка-небудь частина халку; але-ж проти такого припущення промовляють числа, які Minns'ові здаються трохи несподіваними, бо 1 — 7 і 10 не відповідають якій-небудь відомій системі.

Монети Аспурга $\overline{BAP}$ звичайно мають 6 і 12, монети Митрадата III (VIII) — 12, монети Котиса 1 — 4, 6, 8, 12, 24, монети пізніх царів — до Савромата II (174 — 210 р. нашої ери) включно — 24 і 48. Найважча

монета з числом 48 важить приблизно стільки само, скільки й римський *dupondius*, а дрібніші означення грубо відповідають римським монетам, коли припустити що одиниця дорівнює половині унції; певне, таким чином засвоєну до того часу монетну одиницю пристосували до римської системи.

За другої половини царювання Савромата II вага мідних грошей чимало знизилася. Тому переведено реформу системи мідяних грошей, яка відновляла давню величину головних зразків. Щоб уникнути злиття з редукованими грошима, запроваджено нову серію монетних типів та нові позначення ціни, які вказують на дуже дрібну монетну одиницю — на гадку Бертіє-Делягарда — скрупул, бо дрібніші монети мають на собі такі великі числа, як 96 і 144; але на монетах більшої величини знаходимо зірку або зірку і В, що відповідно визначають один або два аси; такі значки, очевидно, були зручніші, ніж великі числа.

Реформа тривала недовго, хутко після Рескупорида II (210/1 р. — 228/9 р. наш. ери) мідні гроші втрачають усяку правильність ваги.

На Боспорі, як і взагалі на північному березі Понту, спостерігаємо недостачу мідних металів, що найбільше зростає за останніх царів Боспорських. Тому то правителі, щоб забезпечити відповідний монетний випуск, удаються до різних викрутів.

1) Після Митрадата за громадянських воєн на Боспорі претенденти на царство дуже в широких розмірах користуються, як матеріалом для своїх монет, мідними монетами інших держав; ці монети вони перебивають, або накладають на них відповідні штампи. Це пояснюється тим, що кожен із ворогів намагається за найкоротший час випустити як-найбільше монет. Велику силу такої міді вибив архонт Асандер. — до того-ж протягом дуже короткого часу, а саме, доки за ним не затверджено царського титулу, значить не більше як за 3—4 роки.

Всі великі мідні монети Асандра вибито на монетах Пантикапею та Фанагорії, деякі дрібні — на монетах Амісу й Синопи. Супротивник Асандрів Фарнак також уживав, правда, далеко в меншій мірі, для тієї-ж таки мети чужих монет, а саме монет Асандра.

За імператорських часів перебитих монет не знайдено, а штампи иноді трапляються.

2) Спосіб збільшити грошовий капітал через зменшення ваги монетної одиниці, залишаючи за нею номінальну її ціну, на Боспорі вживано рідко. Як свідчить Полієн (VI, 9), маючи потребу на гроші Левкон I оголосив, що думає бити нову монету, отже кожен мусив приставити йому увесь наявний грошовий запас на перебивання. На кожній принесеній йому монеті він наклав новий штамп і написав подвійну ціну проти її давньої вартости, таким чином привластивши на свою користь половину зібраних грошей. Така фінансова операція має багато рис, аналогічних до монетної реформи, яку в III в. переведено в Ольвії та Італії (див. вище, стор. 3).

Наступними часами відбувається лише природне зменшення ваги монет. Надто повільно йде зниження аврею. Пересічна вага боспорського аврею до 80—81 року нашої ери, потроху зменшуючись, завжди лишається більша від пересічної ваги римського аврею відповідного часу, а наприкінці цієї доби боспорська золота монета стає важча, ніж римська, на $8^{0,1}$.

Мідні гроші редукуються тільки за Савромата II (174/5 р.—210/1 р.), аврей — ще пізніше, за Рекупориса IV і Фарзанза.

Див. Бертіє-Делягард, О монетах владителів Боспора Киммерийського, определяемых монограммами. Записки Одесского Общества Истории и Древностей, XXIX, с. 207 і далі. Див. про це явище також у нас, с. 10.

3) Хоч починаючи від Котиса II і до Котиса III вага аврею лишається станівка, а до того-ж досить висока (за Котиса II 7,76 грамів), проте якість матеріялу дедалі все знижується. Авреї Котиса II, Ройметалка й Евпатора мають у собі чималу кількість домішки, і каталог Британського Музею навіть називає матеріял цих монет електром, а матеріял Савромата II — вже типовий електр. За Котиса III електр знизився до широкого срібла, Савромат III задовольнявся потиною, Інінтимей вернувся до електру, — але наступні царі, Рескупорис I й Фарзанз здебільшого вибивають потину, хоч на протязі короткого часу й випускали також легку на вагу золоту монету (2,55 грам.).

Незабаром після цього монети переходять на бронзу невизначеної ваги й форми, але з імени царя та з дати ми пізнаємо звироднілий аврей.

Відколи на Боспорі зайшла влада Римлян, що виявилась у примусовому відданні Динамії за римського претендента Полемона I (14 р. нашої ери), римський вплив на боспорську монетну справу вельми зростає.

Згідно з чинним у римській імперії законом, Август присобічує виняткове право бити золоту монету й обмежує право царів боспорських бити монету иншого роду. Правда, згодом привилеї царів у галузі монетної справи чимало поширено, але контролю над боспорським монетним двором Римляни лишають за собою. Надто обмежені були монетні права Боспору на протязі кількох перших років після 14 року: серія датованих боспорських золотих починається від 98 р. перед нашою ерою.

Право містити на реверзі дрібних мідних монет свій образ здобуває Аспург (Рескупорис I). Митрадат III (33 — 49 р. нашої ери) починає вибивати на міді повне своє ім'я та ім'я своєї матери Гіпепіриди на обверзі мідних монет; у двох випадках повне ім'я Митрадата з'являється також на золоті (на реверзі). З Митрадатового боку це була велика вільність; вона символізувала, що Митрадата не задовольняє його становище васала Риму, яке не личить нащадкові Митрадата Евпатора. Та недовго довелося Митрадатові III царювати: Митрадатів брат Котис, відряджений до Риму, геть усе виказав імператорові Клавдію, і Рим проголосив його царем Боспору; але фактично здобути трон він спромігся лише після важкої й довгої боротьби з братом¹. Котис, як і треба було сподіватись, виявив більше пошани до Риму: на монетах із його монограмою здебільша з'являються римські портрети. Але й Котис не зміг утриматися від того, щоб не вмістити на одній мідній монеті своє повне ім'я, а щоб прикрити порушення законів, вдавня до такого викруту: на обверзі й на реверзі монети виображено різні відзнаки, що їх надали Котисові Римляни (курульне крісло, вінець, скиптер, щит, спис, кінська голова, тощо), а навкруги їх напис: «Клейводи царя Котиса, Аспургового сина». Але незабаром Нерон поклав цьому край: у нас єсть авреї з монограмою датований

62, 63 р. нашої ери, і відповідна до нього мідяна монета, що не має нічого істотно специфічно боспорського, — Котиса, як здається, медіатизовано. Нарешті, десь близько 81 року нашої ери Рескупорис I (II) здобуває від Римлян право містити на золотих монетах своє повне ім'я, цей вибивати на обверзі золотих монет свій портрет, лишаючи реверз для римських імператорів; право це зберігають й наступні царі боспорські.

Таким чином, монетні зразки Боспору, починаючи від часу віддання Динамії за Полемона, відбивають боротьбу народу з його уярмителями-Римлянами, в якій Римляни нарешті мусили поступитись і дати Боспорові

¹ Усе це Петро Патриції оповідає про Митрадата Іберського, що його В. В. Латишев, а за ним і Міппс ототожнюють із Митрадатом Боспорським.

певну самостійність. Але як Римляни здійснюють своє право наглядати за монетною справою в Боспорі? Бертіє-Делягард гадає, що монограми на мідяних монетах $\overline{BAE}$ і $BA\Upsilon$ та монограми на монетах золотих Υ $\overline{KLE}$ $\overline{[\Delta]P}$ і $\overline{[\Lambda]}$ належать до однієї доби, а саме до доби від Асандра до Астурга (Рескупорида I), а що два царі не могли сидіти на престолі разом, то монограми Υ $\overline{KLE}$, $\overline{[\Delta]P}$ $\overline{[\Lambda]}$ належать римським урядовцям, що Август уповноважив їх доглядати монетної справи та котрі може були шей за ошкіунів над малолітніми боспорськими царями. Дивно, як справедливо зауважує Minns, що рельєфні образи на золотих монетах від 14 року перед нашою ерою до 77 76 р. нашої ери, даючи подобу безумовно Римлян, так мало скидаються на сучасних їм імператорів і близьких до них осіб, хоч синам надавали певної подібності до батьків; очевидно, майстри, не маючи жодного поняття про риси обличчя даного імператора, намагались вирізьбити типовий образ Римлянина взагалі. Але така небайливість могла-б траплятися лише в тому разі, якби римські урядовці, представники римських імператорів, не мали повсякчасної резиденції в Боспорі.

На користь своєї гіпотези Бертіє-Делягард подає міркування про вагу боспорських авреїв, яка до 80—81 року завсіди перевищує вагу римських авреїв відповідного часу. Бертіє-Делягард пояснює це явище тим, що римські урядовці, маючи певний наказ із Риму про мінімальну вагу авреїв, не наслідувались його порушувати, дарма що в Римі самі імператори вибивали монету легшої від цього мінімуму ваги: Римлянам корисно було, віддаючи монету легкої ваги, брати за неї монету повної ваги.

Але переглядаючи реєстер боспорським монетам, що його Бертіє-Делягард подав у Записках Од. Общ. Ист. и Древностей, XXIX, на с. 218 і далі, ми спостерігаємо иноді, що вага в монетах наступних один за одним років сильно хитається, а мінімальна вага боспорських монет наближається до середньої ваги відповідних монет римських: так, монети $\overline{BAP}$ № 63, рік 33/34—7,90 грам.; № 64, рік 34,35—7,76 грам.; № 65, рік 35/36—7,95 грам.; монети Υ № 40, рік 2/3—7,95 грам.; № 41, рік 3 4—7,80 грам.; № 42, рік 4/5—7,94 грам.; № 64 ще менший від середнього завважки аврею Августа (7,79 грам.). Поминаємо тут ті монети, які Бертіє-Делягард за їх легку вагу залишив у підозрі і тому позначив їх зірками (див. Бертіє-Делягард, с. 208, під текстом примітка 2—5). Відхили, що ми спостерегли у вазі боспорських золотих монет проти ваги звичайної, можна пояснити тим, що хоч Римляни й стежили за боспорською монетною справою, проте постійних своїх представників на Боспорі вони не мали, і царі користалися з усякої нагоди, щоб зменшити вагу золотих монет, збільшуючи їх ізнову, коли догляд з боку Риму робився суворіший.

М. І. Ростовцев¹⁾ пробує по-иншому витлумачити звичай боспорських володарів вибивати авреї взагалі більшої ваги, ніж сучасні їм авреї римські: на думку М. І. Ростовцева, за тих часів, щоб збільшити військову потугу й організувати оборону Риму від Скитів та Сарматів, Боспор діставав од Риму щорічну субсидію, і вона й давала йому можливість вибивати добре золото та купувати на ці гроші наймані вояки та спільники.

Монограми $\overline{BAE}$ і $BA\Upsilon$ та монограми Υ $\overline{KLE}$, $\overline{[\Delta]P}$ і $\overline{[\Lambda]}$ Minns не вважає за сучасні. Щодо монограм $\overline{BAE}$ і $BA\Upsilon$ він більше схиляється до того,

¹⁾ Эллинизм и Иранство на юге России. Ленинград 1918. 160.

що вони належать Митрадатіві III (VIII), котрий за прикладом свого славетного предка засвоїв прізвище «Евпатор», але Minns відкидає надію розшифрувати ці монограми цілком певне, поки нові епіграфічні дані не кинуть світла на добу боспорської імперії між 16 р. перед нашою ерою та 14 р. нашої ери. Монограми Υ і $\overline{\Delta\Gamma}$ Р (здається, і $\overline{\Delta\Gamma}$) Minns застосовує до Динамії й Аспурга, відмовляючись інтерпретувати монограму КΛΕ¹.

Гіпотезу Minns'ову про належність монограм ΒΑΕ й ΒΑΥ Митрадатіві III, як мені принайменш здається, навряд чи можна погодити з боспорськими системами того часу, якщо будову цих систем, котру встановив Бертіє-Делягард і засвоїв Minns, визнати за правильну. Тоді довелось-б припустити, що Митрадат III для мідяних монет застосовував дві системи: одну місцеву — для монет $\overline{\Delta\Gamma}$ Ε й ΒΑΥ, другу римську, що її вираховували в частках асу, — для інших монет. Припустити це можна тільки в тому разі, коли-б цар проводив монетну реформу (порівняй реформу Савромата II, див. вище, с. 8). Римську монетну систему запровадив ще Аспург, отже Митрадатова реформа могла-б полягати в воротті від римської системи до старої системи боспорської і давалась-б пояснити пориванням Митрадата визволитися від римського впливу та римської опіки (див. вище, с. 9). Але чому-ж тоді на монетах боспорської системи вибито по-давньому самі тільки монограми, а на монетах римської системи, що мають на собі число 12, ми знаходимо повне ім'я царя (ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΜΙΘΡΑΔΑΤΟΥ), знак суверенітету його влади?

Торгівля.

Грецькі міста на північному узбережжі Чорного моря повстали завдяки торгівлі; кожна колонія тим більш процвітала й тим більш вабила до себе людности, чим більш комерційних вигод давало її положення. Винятком до певної міри був самий Херсонес, але й він за пізнішої доби підтримував своє існування торгівлею. Безперечно, декотрі колоністи провадили хліборобське господарство й мали біля міст свої хутори, але здебільша колоністи комерційно експлуатували багаті на хліб землі, захопивши ворота до цих земель.

Підсумовуючи вигоди й невгоди Візантії, Полібій²) дає нам короткий опис торгівлі Понту Евксинського. За головний предмет вивозу були худоба й невольники, за менш важні предмети («для розкошів», *προς δὲ περισβολίαν*, мовляв Полібій) були мед, віск та солоня риба, а хлібом, як каже Полібій, жителі Понту обмінювались із метрополією, то постачаючи його на випадок потреби, то одержуючи його від неї. Сюди треба додати щеї шкури, а також сіль, будівельний ліс, деякі види дорогоцінного каміння, включаючи бурштин, далі коринний товар, а може й золото та залізо.

З невольників більша частина належала Малій Азії, що народженців її виховували спеціально для неволі; багато невольників постачали щеї Гети. Скитські невольники придатніші були до надвірньої праці, ніж до послуг особистих. В Атенах скитські невольники виконували обов'язки поліціантів. Про скитських невольників див. Страбон XI, II, 3, Синесій, р. 1096, М., р. 77; про Скита-невольника, що здобув вищу освіту, — Астерій, Phot. Bibl. cod. 271, v. II, р. 502, ed. Bekker.

Багатий на випаси уздовж річок³, у чималій своїй частині залюднений кочовиками-скотарями, Понт Евксинський постачав худобу Греції⁴,

¹ Minns, l. c., с. 603. ² IV, 38, 4, 5. ³ Про випаси уздовж Бористену, напр., Геродот, IV, 53. Про випаси Скитії взагалі Помпоній Мела II, 13. ⁴ Полібій, IV, 38, 4.

а згодом і Римові. Через холоднечу ослики (мули) та осли на Понті не виживали¹. Овець розводили велику силу, але вовна їх була цупка².

Понтійський мед, як свідчить Діон Хрисостом³, був гіркий і несмачний. Але мабуть пасічникували там дуже з охотою, і навіть, можливо, намагались виводити ті породи бджіл, що більш давали прибутку. Аристотель⁴ згадує, що водилися на Понті й такі бджоли, що давали мед аж двічі на місяць. Чи так чи инак, а мед і віск приставляли до Греції й Риму. За свідченням Плінія⁵, другий щодо якості після пунійського віск поставили Римові з понтійських країв.

На північному узбережжі Чорного моря майже зовсім не було хвоїни. Тому ліс північного Понту був сировий і багацько гірший від синопського. Здебільша його вживали для будівель під голим небом⁶.

Одним із предметів обмінного торгу в Танаїді були шкури. Якийсь корабель, що плыв до Атен, затонув через надмірне навантаження його шкурами⁷.

Понт Евксинський завсіди славний був своєю рибою. Цю рибу солили, а для цього вживали соли, якої тут-же таки здобували велику силу, і відсилали до Греції⁸, а потім і до Риму⁹. Понт був за головного поставальника солової риби. Архестрат написав «Записки про боспорську солону рибу», з яких декілька віршів зберіг нам Атеней¹⁰.

Риба з Понту відзначалася дуже добрим смаком¹¹ і величиною¹². Понтійську солону рибу в Римі за часів Катона вважали за розкіш, і одна бочечка такої риби коштувала там 300 драхм¹³. Нераз античні письменники¹⁴ згадують за Понт Евксинський, як за море, що його риба любить і збирається туди навесні для нерести, а з'ясовують вони це явище такими причинами, що в цілому мають силу й для нашого часу¹⁵: вода в Понті не така солона, як в інших морях, бо до Понту вливається безліч річок; у Понті є природні пристановища й логовиська, Понт вільний від хижих тварин; з тварин, що поїдають рибу, в ньому ведуться лише дрібні дельфіни та тулені; крім того, риба під час нерести легко може підійматися річками, які вливаються в Понт, і там вільно нереститися.

Найбагатші на рибу були річки Тирас¹⁶ і Бористен, славний своїми осятрами¹⁷, а також Меотида, що в ній головні пункти, де ловилася риба, лежали на східньому березі, біля устя річок Більшого Ромбіта й Меншого Ромбіта¹⁸, щей коло Боспору Кімерійського¹⁹.

Що до породи риби, то найчастіше згадується в авторів тунець (θόννος) та його відміна паламіда (πυλαμίδος). Паламіда, каже Страбон²⁰, виплоджується в Меотиді, а трохи підрісши проходить у Понт і пливе далі повід берегом; у Трапезунті й Фарнакії починають її ловити, дарма що не доходить ще вона належних розмірів; догідніша до ловіння й до соління стає вона в Синопі; до Озівського моря не заходить тепер жодна з одмін тунців—ні та що зветься тепер скумбрією, ні та що називається паламідою. Можливо, що це треба приписати зміні клімату? Паламіда, що вийшла з Меотиди до Понту, називалася кордилою (χορδύλη—cordyla)²¹; дрібна паламіда,

Геродот, IV, 28. Аристотель, II, Ζῴων γενέσεως, II, 8. Страбон, VII, 18. ² Аристотель, II, Ζῴων γενέσεως V, 3 і Страбон, XII, 3, 13. ³ 9 промова, 6. ⁴ Π. τῆ Ζῴα ἱστορίας, V, 12, 8. NH, XXI, 83. ⁵ Теофраст IV, V, 3. ⁶ Демостен. Проти Форміона. ⁷ Полібій, IV, 38, 4. ⁸ Колумела, VIII, 2, 10. ⁹ Ibid., VII, 21. ¹⁰ Див. думки Ксенократа про уламиду, Орибасія про красноворідку, Плінія—про сома, ¹¹ Страбон, VII, 3, 18 (про осятрів, що бувають завбільшки майже такі як дельфіни) та Ювенал, Satyrae, I, I, Sat. IV, vv. 42—44. ¹² Свідчення Полібія, що зберіг Атеней—Dipnos., p. 277 f. ¹³ Plut., Πυλαμίδος, «котрі з тварин розумніші», 32. Опіан. Ἀλιευτικά, I, vv. 595—613, Клавдій Еліан, IV, 9 ст. ¹⁴ Minns, II, 6 і далі. ¹⁵ Перипл, що його приписують Аріанові, 88, і Періегесис, що його приписують Скимнові Хіоському, v. 800. ¹⁶ Геродот, IV, 53. ¹⁷ Страбон, XI, 2, 4. ¹⁸ VII, 3, 18. ¹⁹ VII, 6, 2. ²⁰ Страбон, XII, 3, 19. Плінію Старший, NH, XXXII, 146.

що поверталася через 40 день з Понту до Меотиди,—кибієм, кубиком¹; найбільша одміна паламід, що вже до Меотиди не поверталася,—оркином (орсупус)². Трапляються також указівки й на иншу одмину тунця—скупмбрю (ἀμια, amia³).

Найбільш відомий був бористенський осятер (ἀντικλιος), що за нього починаючи з Геродота⁴, кажуть багато авторів; осятер водився і в Озівському морі⁵.

Згадується також ძობლას (красноборідка)⁶, ძიფტის⁷, та сом, що водиться в Бористені⁸.

До цього списку можна також прилучити коропів, що їх кістки часто трапляються по ямах-смітниках на о. Березані.

У Дніпрових гирлах осідало багато соли⁹. В околицях Херсонесу було морське болото (μυροθάλαττα) з солярнею¹⁰. Одною з головних речей торгівлі колоністів із Греками метрополії та з Варварами була сіль.

Що до корінних товарів, то з грецьких колоній вивозили різні лікарські трави, що ними славні були Скитія то Іберія¹¹ (з окремих видів лікарських трав, що їх збирали в Скитії, нам відомі scythice¹², hippase¹³, «безименка»—anolymus¹⁴, полин¹⁵, корінь ра¹⁶, бделлій¹⁷, ghesoma¹⁸, боброва течя,¹⁹ і можливо декотрі гатунки фарб—тапс²⁰, вохра й синька²¹.

Щоб збудити заповзятливість у старовину розповідали безліч історій про те, які багаті на золото декотрі народи, що живуть на північному та східньому узбережжі Понту, от як Агафірси, Аорси, Вошкоїди, Соани; розказували про священне золото Скитів, про грипів що те золото стережуть. Ці свідчення разом із багатими знахідками в могилах північної Чорноморщини раніш примушували вчених вірити в легендарні багатства Скитів. Тепер Бертіє-Делягард довів, що факти не стверджують цього, що золото припливало до Скитії зза кордону, як плата за сировину що її постачала Скитія.

Як відомо, стародавні письменники думали²², що вживання заліза це винахід Халібів, народу скитського племені. Стародавні автори часто згадують за Халібів, як за добрих ковалів²³. Халіби, що їх пізніше звали Халдеями, мали залізні рудні ще за часів Страбона²⁴.

Бурштин могли постачати в колонії північного Понту мабуть тільки з устя річок Алдиска та Пантикапа, що вливаються в Понт²⁵. Sadowski²⁶ описує старовинний торговельний шлях, що сполучав грецькі колонії північного узбережжя Чорного моря з бурштиновим берегом Замландії, причому, коли торгівля не була ще грошевою, грецькі колонії давали на обмін сіль, а Замландія—бурштин. У понтійсько-балтицькій торгівлі Sa-

¹ Ксенократ, XXIV. Орибасій, ἐρβοικηροντα βιβλος, I, II, v. I, pp. 155, 156. Пліній Старший, NH, XXXII, 146. ² Пліній Старший, NH, XXXII, 146. ³ Аристотель, Πτα ζωα ιστορια, VIII, 13. Пліній Старший, NH, 9, 49. ⁴ IV, 53. ⁵ Страбон, VII, 3, 18. ⁶ Орибасій, ἐρβοικηροντα βιβλος, I, IV, v. I, p. 263 та p. 267. ⁷ Атеней, VII, 88. ⁸ Пліній, NH, 9, 45. ⁹ Геродот IV, 53. Діон. Хрис., XXXVI (Бористен. промова), v. II, p. 48 Dind. Евстафій, Коментарії до земл. Діонисія, 311. ¹⁰ Страбон VII, 4, 7. ¹¹ Пліній, NH, XXVII, 2. ¹² Ibid. XXV, 82. ¹³ Ibid., XXV, 83. ¹⁴ Ibid., XXVII, 31. ¹⁵ Ibid., XXVII, 45. ¹⁶ Ам. Марделін, 22, 8, 28. ¹⁷ Орибасій, XIV, 38, XV, 1. ¹⁸ Пліній, XXVII, 128. ¹⁹ Понад Понтом водилось пребагато бобрів. Лише понтійського бобра течі, а не еспанського приписували цілющу силу (Страбон, III, 4, 15). Понт, як каже Вергілію, послає Римові запашну боброву течу (Georg. I, 59). У панегірикові Аполінарія Сидонія імператорові Майоріану Понт приносить цезареві боброву течу (vv. 46—48). ²⁰ Сапфо, fr. 167. ²¹ Plin. NH, 37, 33. ²² Напр. Катул, LXVI, 48—50. ²³ Ще Есхіл—Прометей, vv. 740, 740. ²⁴ XII, 3, 19. ²⁵ Діонісії Перієрет, 314—318 і Присциан, який називає Алдиск Ардиском, v. 334. ²⁶ Die Handelstrassen der Griechen und Römer an die Gestade des Baltischen Meeres. Jena 1877, 494. Див. також статтю Ф. П. Кеплена, «О местонахождении янтаря в пределах России»—Журнал мин. нар. просв. 1893, серпень.

dowski відрізняє три доби. Перша доба—торгівля від Ольвії до устя Висли, коло 450 року перед нашою ерою. Друга доба—обмінний торг із людностю, що жила понад берегом Нареві (доплив Бугу, що вливається в Вислу). Як гадає Sadowski, Ольвіополіти пливали туди спершу Дністром, потім спускалися Сяном і Вислою, нарешті підіймались Бугом і Наревою. Цей торг провадили в IV в. перед нашою ерою. Третя доба—торг, що йшов з надпонтійських грецьких колоній у місцевість, де справді здобували бурштин на берегах Замландії, приблизно з 300-го року перед н. е. Ця торгівля тривала досить довго, пізніше в ній брали участь і Римляни. Після занепаду Ольвії цю торгівлю спершу провадив далі Пантикапей. Висновок, що в цій торгівлі брали участь грецькі міста північного Понту, Sadowski робить з того, що наприклад біля Шубина (на південний захід від Бромберга) знайдено монети, які Sadowski визнає за ольвійські, а в околицях Балтицького моря виявлено знамениті грецькі речі—наприклад розкопи пагорка на березі Ризької затоки дали, між иншим, дві бронзові статуетки і срібні монети Тасоса й Сиракуз. Теорію Sadowsk'ого поділяє багато вчених—приміром, Кеппен, М. Ebert¹ і очевидно Е. Р. Штерн². Але Minns³ справедливо вважає шлях Sadowsk'ого за цілком гіпотетичний: сіль на цьому згодному шляху ніде не лишила слідів, монети біля Шубина не мають у собі нічого специфічно ольвійського, і до Шубина їх можна було завезти так само і з верхньої часті Адріатики; Геродот нічого не каже за північно-західній шлях, хоч він докладно описує шлях, що провадить на північний схід. На користь Minns'ової думки, видимо, говорить також міркування, яке висунув Ю. В. Готіє⁴: рясні рештки бронзової культури знаходять у внутрішній Росії, з одного боку, і в Середній Європі та Скандинавії, з другого; простір, що покриває західню Росію й Надбалтицький край, являє собою ніби тупий кут, що відділяє середньоевропейську й скандинавську бронзову культуру від унутрішньої—російської; тому-то для східньої Європи встановлюють торговельні шляхи з півдня й південного заходу вгору Волгою і, можливо, Доном, а для Германії та Швеції шляхи торгівлі бурштином проходили Рейном, Дунаєм—Ельбою, Дунаєм—Одером, або Дунаєм—Вислою, а Дніпрового (чи Дністрового) шляху за бронзової доби існувати не могло; такою самою могла торговельна кон'юнктура зістатися й за ранньої залізної доби.

Не вважаючи на таку реакцію в науці проти Sadowsk'ого гіпотези про можливість торговельних стосунків між Балтикою та грецькими чорноморськими колоніями ще з 300-го року перед н. е., М. І. Ростовцев¹ припускає, що шлях із Костянтинополя до Скандинавії існував ще в IV—III вв. перед н. е. Уже в ті часи ми знаходимо на берегах річок південно-східньої Європи низку численних комерційних осередків міського типу. Правда, грецькі географи IV та III віків перед н. е. не називають нам імен цих міст, але географи геленістичної та римської доби, найбільше Птолемей, перелічують такі селитьби на берегах Бугу, Дністра, Дону й Кубани. Непівгрецьке місто Гелоніянів, що за нього згадує Геродот, безперечно було колонією такого самого типу. Збереглися рештки таких міст, шей великі та багаті некрополі, що їх оточували. Як показують знайдені в могилах некрополів речі, найвищий розцвіт цих напівгрецьких, напівварварських колоній припадав на IV і III віки перед н. е. Ці міста, на думку М. І. Ростовцева, указують на великі тогочасні шляхи, які й згодом зберегли своє значення, і насамперед—на прийдешній шлях «изъ Варягъ вь Греки».

¹ Südrussland im Altertum, 1921, с. 166. Пізніє римське шкло, що знаходять у східній Германії, Данії, Скандинавії, завезено туди, на думку Ebert'a, також від понтійського берега—L. c., 227. ² Hermes, 50, с. 166. ³ L. c., 440. ⁴ L. c., 484, № 6. ⁵ Очерки по истории материальной культуры восточной Европы. 1923, сс. 9—12 і 131, 132.

Але ті факти, що зібрав М. І. Ростовцев, на мою думку, зовсім не викликають потреби припускати, що вже в IV—III вв. той шлях заходив так далеко на північний захід.

Як свідчать античні автори, із самоцвітів у Скитії знаходили такі види: агат¹, алмаз (діямант)², гіяцинт³, кришталь⁴, лігурій сапприн⁵, смарагда⁷, яспис⁸, хриселектр⁹.

Пашня. Міста властивої Греції, за нечисленними винятками (Тесалія), ніколи не могли прохарчувати себе місцевою пашнею, і з найдавніших часів потребували пашні привезеної¹⁰. Північна Чорноморщина, як край багатий на пашню¹¹, рано почав привертати увагу Греків, котрі намагаючись забезпечити собі довіз пашні з Понту засновували там факторії й колонії. Але хліборобство ніколи не було спеціальністю Греків; площа землі на північній Чорноморщині¹², що обробляли Греки, дуже великою ніколи не була.

Отже роля Греків обмежувалася ролею комісіонерів, що скуповували у тубільців пашню. Тому кількість пашні, що в той чи інший момент могли вивозити грецькі чорноморські колонії, залежала від рівня цивілізації тубільців. Коли на сцену виступало нове плем'я з свіжим запасом дикунства, або коли між племенами вибухала дуже запекла війна,—площа хліборобської культури тубільців зменшувалася, або робилася для Греків неприступною. Взагалі справа залишалася в станівкому стані аж до приходу Кельтів і Сарматів у III в. перед н. е.

Шукати зв'язків з північним Понтом перші почали Йонійці, здебільша Мілетяни, котрі в VII і VI вв. перед н. е. закладають на північній Чорноморщині низку колоній. Надто велике для Греції значення мала в першій половині VI в. Ольвія. Геродот і Псевдо-Гіпократ («Про повітря, води й місцевості») описують край лише до Дону, місцевостів на схід від Дону для них не існує¹³.

Хліборобську людність Геродот знає лише в місцевостях обаноли Дніпра; за порт для неї правила Ольвія («торговиця Бористенітів» у Геродота). Ці народи Геродот описує досить докладно, очевидно тому, що ними надто цікавились на Геродотовій батьківщині. Починаючи від Ольвії, на захід від Бористена, як свідчить Геродот, живуть Каліпиди, Гелени-Скити, вище від них Алазони; нарешті, вище Алазонів—Скити-ратаї (аротери). Усі ці народи

¹ Gr. and Gr., с. 213. Епіфаній, v. IV, р. 190. Dind. ² Діонісій Перієтет, vv. 318, 319. Ам'ян Марцелін, 22, 8, 3. Авієн, Descriptio, 454. ³ Епіфаній, р. 234 а. ⁴ Авієн, Descriptio, v. 453. Аполінарій Сидоній, XI (Весільна пісня), vv. 93—97; у авторів згадуються також кристали, що утворюються біля Каспійського моря. ⁵ Епіфаній, v. IV, pp. 225—233. ⁶ γ σαππεινῶν λίθος, схоля до II—v. 395 Аполонієвого «Походу Аргонавтів». ⁷ Марціал, lib. III, 28, v. 4. Пліній NH, 37, 64 й 65. ⁸ Пліній NH, 37, 119. Аполінарій Сидоній, XI, v. 22 (звичайно згадується у авторів яспис, що утворюється біля Каспійського моря). ⁹ Пліній, NH, 37, 127. ¹⁰ Про бідність Греції на хліб докладно Grundy, Thucydides and the history of his age. London 1911, с. 74 і далі. ¹¹ Про родючість берегів Бористенових каже Геродот (IV, 53) та безіменний автор перипла, що його приписували Аріанові (с. 85), про родючість Криму—Страбон (VII, 4, 6). ¹² Жителі Тирасу понад річкою Дністром провадили хліборобство, можливо садили й виноградні лози. Відповідно до цього, найбільш поширені тираські монети мають на обверзі голову Деметри з вінком з колосків. Простір між півостровом (тепер островом) Березанню та Ольвією вже в VI в. перед н. е., як показують випадкові знахідки з Кузурубса, Адшиголя й систематичні розкопки кладовища в маєтці Марицин, що їх перевів Еберт, залюднювали хлібороби (див. Е. Р. Штерн, Hermes, 50, стор. 167. Там-же таки у примітці № 2 дальші вказівки). Нарешті, Херсонесити, безперечно, обробляли Малий півострів (див. Печенкин, Археологические разведки в местности Страбоновского старого Херсонеса—Известия Археологической Комиссии, 42). Чи справді територія, що прилягає до західного берега Криму, належала до площі хліборобської культури Херсонесу, це питання викликає суперечки. Докладніше див. нижче, с. 1 і далі. ¹³ Див. М. И. Ростовцев, Скифия и Босфор, Ленинград 1925, с. 18 і далі.

провадять хліборобство. Скити-ратаї сіють хліб не тільки на власний спожиток, а й на продаж. На схід від Бористена живуть Скити-хлібороби (георги), що займають простір на 3 дні дороги. Далі на схід ідуть уже Скити-кочовики¹. Отже приблизно за 100 років перед Геродотом ольвійські торговці мали до розпорядження досить велику кількість пашні, яку вони скуповували від своїх до певної міри культурних і почасти навіть геленізованих сусідів. Згодом як пашенні порти висуваються засновані пізніші колонії північно-східньої Чорноморщини—Теодосія, Пантикапей, Фанагорія. Обабочі Керченської протоки, на сумежному березі Криму та на Надозівщині жили племена, що повстали від злиття культурних Яфетидів-Кімерійців із Скитами: Синди, Меоти, Сатархеї, Савромати, що провадили порівнюючи розвинуте життя хліборобів, скотарів і рибалок. Тому площа під хліборобською культурою в цій частині північного Понту була досить велика, і Греки могли з цих колоній вивозити пашню до Греції.

До середини V віку перед н. е. чорноморські колонії, як здається, вивозили пашню здебільшого в йонійські міста. Атенського впливу знати дуже мало: в похованнях знаходять велику кількість виробів торевтики Малої Азії, пантикапейське бите срібло тримається в рамках загально-йонійського шаблону. Коли за перських воєн обома берегами й протоками Пропонтиди заволоділи Перси, це певне не припинило зовсім вивозу пашні з Понту до Греції: Геродот ізгадує, що коли за успішних військових дій проти Греків Ксеркс перебував в Абідосі, він бачив декілька кораблів, пашнею навантажених, що перепливали Гелеспонт у напрямку до Егіни й Пелопонесу². Але довіз хліба з Понту затримано; про це свідчать і Діодор³, і Геродот, що вкладає в уста Гелона Сиракузького таку відповідь посольству Греків, коли вони просили у нього допомоги під час війни: «Я також беру на себе постачати хліб усьому грецькому війську, поки війна не скінчиться»⁴.

Після війни наймогутніша держава Греції—Атени мали розв'язати питання, яким хлібом утримувати численний лумпен-пролетаріат, що переповнював місто. Стосунки Темістокла з північно-західньою Грецією та з Сицилією мали на одні забезпечити Атени хлібом на випадок, коли-б Персія не схотіла пропускати до Греції понтійської пашні, бо Єгипет уже був під контролею Персії, і з житниць Греції лишалася сама Сицилія. Увага Аристиди й Кимона була звернена на схід—на Понт. Гелеспонт і Візантію вони визволяють від перської контролю. Аристид намагається нав'язати стосунки з Понтом, і вмирає, якщо Grundy правдиво тлумачить Плутархові слова, під час експедиції в Понт⁵. Політику Аристидову провадить далі Перикл. Близько 444 року Перикл із великою дуже добре опорядженою флотою прибуває в Понт, щоб поладити справи понтійських Греків, а також певне для того, щоб зміцнити торговельні зв'язки понтійських Греків з Атенами⁶. Того-ж таки приблизно часу атенські озброєні колоністи захопили низку найважливіших пунктів так на південному березі Чорного моря, як і на північному. На північній Чорноморщині між Теодосією та Пантикапеем Атенці осаджують або захоплюють від попередніх жителів Німфеон. Другою колонією Атен міг бути, на думку М. І. Ростовцева⁷, Атенеон, конкурент йонійської Теодосії. На Тамані, на землі найкультурніших з томанських племен Синдів, Атенці також закладають свій міський осередок—Стратоклію.

¹) Геродот, IV, розділи 16—19. ²) Геродот, VII, 147. ³) Діодор, XII, I. ⁴) Геродот, VII, 158. ⁵) Плутарх, Аристид, 26. Grundy, Thucydides and the history of his age, с. 164. Плутарх, Перикл, II. ⁶) М. І. Ростовцев, Эллинизм и иранство на юге России, 1918, с. 86.

Але Атени не спромоглися-б утримувати свій лумпен-пролетаріат, коли-б вони провадили торг із багатими на хліб країнами на тих самих умовах, що й інші грецькі міста. Атенці мусили забезпечити собі левову пайку всієї пашні, що довозили в Грецію. Спіраючись на могутню флоту, Атенці здобувають начальне становище в пангеленських стосунках: Делоський союз почасти перетворюється на атенську імперію. Завдяки цій політиці, Атени набувають сили, щоб повновладно керувати імпортом із Понту; зберігся декрет Атенців 426 р.¹, яким вони надають жителям Метони, маленького містечка на македонському узбережжі, яко особливого привилею, права вивозити з Візантії певну кількість хліба безпосередньо до свого рідного міста; в тому декреті згадуються гелеспонтофілаки, атенські агенти, що перебували у Візантії або, як думає А. Е. Zimmern², у Сесті, і повинні були направляти кораблі всіх держав до Пірею та брати з їхнього вантажу мито.

Після бою під Егоспотомами, Атени втрачають панування над морем, і вивіз пашні з Понту стає вільним.

Для понтійських колоній, що спекалися торговельного гніту Атен, настає доба економічного розвитку. Ольвія знову нав'язала безпосередні стосунки з матір'ю своєю—відродженим Мілетом. Але Атенам пощастило й надалі забезпечити собі перевагу на боспорському ринку. Тиранам Боспору корисно було підтримувати дружні стосунки з Атенами й таким чином дістати від них допомогу в разі заколотів проти незаконної в очах Греків влади, а головне—на випадок війни з Скитами. Пантикапей після Периклової експедиції, певне, тимчасово стає за головного клієнта й торговельного агента Атен на Чорному морі. Після розбиття великодержавної атенської політики, Спартокиди намагаються забезпечити Боспорові самостійне значення в понтійській торгівлі пашнею: так, підкупом примусив Сатир I віддати йому атенський Німфей, порт із фортецею³. Але ці заходи, скеровані до емансипації від нагніту з боку Атен, компенсувалися почасти особливими й до того дуже цінними привилеями, що їх тирани забезпечували Атенам. Найголовнішим із тих привилеїв була свобода від звичайного мита в розмірі $3\frac{1}{3}\%$ усього вантажу, якої Левкон надав пашенним суднам, що пливли до Атен⁴. А втім треба зауважити, що не завжди в той час пашня, яку вивозили з Боспору до Атен, була вільна од мита; Перисад оголошує: хто бажає вивозити хліб до Атен, до атицького порту, має право вивозити його без мита⁵; мабуть той привилей, що надав Левкон, на той час уже не мав сили, коли доводилося його потверджувати. Далі, атенським суднам звичайно надавалося права навантажуватись першими⁶; таким чином іноді атенські судна забирали всю наготовлену пашню, а судна інших держав відходили без вантажу⁷, і в позовах у комерційних справах, що їх доводилось розглядати боспорським володарям, атенські купці завжди знаходили собі полегку⁸. Крім того, в разі голоду Атенці доставили від боспорських володарів хліб за нормальні або знижені ціни⁹; є навіть звістки про подарунки хлібом, що їх одержували Атенці від Спартокидів¹⁰.

Розуміючи всю вагу для себе понтійської пашні, Атенці, з одного боку, намагаються придбати собі прихильність боспорських династій, надаючи їм атенське громадянство та звільняючи їх від громадянських податків, увін-

СІА. I, 40. А. Е. Zimmern, The Greek Commonwealth. Oxford 1911, с. 357.
³ Есхін, III, 171. ⁴ Демостен, XX, 31 і 32. ⁵ Ibid., XXXIV, 36. ⁶ Ibid., XX, 31. ⁷ Ісократ, XVII, 57. ⁸ Ісократ, XVII, 57. ⁹ Демостен, XX, 33. ¹⁰ IG. II. (CI Att. IV, 2) 109b, стт. 20. 21 і IG I (CI Att. II, 1) 311, сс. 23 і 24. З останнього свідчення ми довідуємось, що Атенці близько 287 б року дістали від Спартака III в подарунок 15,000 медимнів пашні.

26.27.87.9

чуючи їх вінками, ставлячи їх статуї в різних частинах міста, а з другого боку, постановами закону, що наказували атенським купцям усю пашню направляти лише в Пірей¹ і забороняли вивозити з Пірею більше як $\frac{1}{3}$ всього пашенного вантажу², вони забезпечують собі $\frac{2}{3}$ усієї пашні, що атенські купці вивозили в Грецію.

Що недостача місцевого хліба і змагання окремих грецьких держав забезпечити собі довіз із країв, багатих на хліб, були важливими чинниками в історії Греції, це визнають усі. Але яке значення мав для Греції спеціально понтійський хліб? Grundy вважає понтійський хліб за один із наймогутніших стимулів, що скеровував політику Греції в VI—IV вв. Перші кроки Греків після перських воєн прямують до того, щоб звільнити понтійський хліб від перської контролю—ось чому вони здобувають Гелеспонт і Візантію. Йонійське повстання за 20 років перед тим є першим кроком у тому-ж таки напрямку.

За головний привід до пелопонеської війни був мегарський декрет: позбавляючи хліба Мегару, він мав на увазі підневолити Мегару і завести контроль над довозом понтійської пашні в Пелопонес через Істм; погроза багатьом державам пелопонеського союзу рішити їх цього джерела здобування хліба була для них питанням життя й смерті. В ході війни найбільшої шкоди зазнали Аteni від здобуття Декелеї: ця подія знеможливила довіз понтійської пашні, як звичайно, сухоходом через Гестією (Евбея) — Декелею — Ороп і примусила Атенців користатися з дорогого окружного шляху морського. Пелопонесці, доки почалася війна, не могли одержувати понтійського хліба — ось чому вони намагаються добути хліба в Сицилії та в Єгипті. Але Атенці шильнують, як-би стати їм на перешкоді: вони послають експедицію в Сицилію та здобувають Кітеру, постійно купців з Єгипту й Лівії. Gernet⁴ зменшує значення для Атен V і IV віку понтійської пашні. Gernet гадає, що Дорійці в V віці ще не відтиснули Атенців від сицилійського хліба, який вони вивозили в VI віці, і знаходить у Псевдо-Ксенофонтівій Атенській Політії (II, 7) та в Геленській історії Ксенофонта (I, 35—36) свідчення на користь того, що Атенці мали приступ до всіх пашенних ринків, і що за визначну постачальницю хліба для тодішніх Атен була Евбея. Але висновки, що їх робить Gernet із зазначених уступів Атенської Політії та Геленської історії, як справедливо завважає Grundy⁵, є силувани й самовільні. Далі, Gernet намагається довести, що та пашня, котру вивозили в Аteni з Понту, була лише невеликою частиною всього хліба, що імпортовано до Атен. А саме, приймаючи на віру Ктесиклову вказівку, що в Атиці було 400.000 невільників⁶, Gernet показує кількість хліба, потрібного для прохарчування Атики що-року, в надто збільшеному розмірі. Grundy⁷, зменшуючи кількість невільників до 200.000 душ, гадає, що всієї людности в Атиці було в IV в. десь коло 350.000 душ і що ця людність споживала 2.450.000 мед. хліба на рік (за Воеск'ом і Велосх'ом одна людина споживала за рік 7 мед. хліба пересічно).

Неврожайного року в Атиці родило, можливо, 400.000 мед. хліба, а в добрий урожай — 800.000 і навіть 1.000.000 мед.

Отже, роковий імпорт пашні в Атику хитався між 2.000.000 й 1.400.000 мед. А втім, і за обрахунком Grundy імпорт пашні з Понту до Атики становив розмірно невелику частину всього імпорту, коли з Боспору вивозили тільки 400.000 мед. пашні на рік, як це звичайно думають, виходячи з слів Демо-

¹ Демостен, 35, 51 і 34, 37. Лікурт, Проти Леократа, 27. Аристотель, Атенська політія, 51, 4. ² Grundy, Thucydides etc, с. 74 і далі, 157 і далі. ³ L. Gernet. Bibliothèque de la Faculté de Lettres de Paris XXV (1909), с. 269 і д. «L'Approvisionnement d'Athènes en Blé au Vet IV-e siècle». ⁴ Grundy, l. c., с. 160, під текстом. ⁵ F. H. C. IV. 375. ⁶ Grundy, l. c., с. 89, під текстом.

стена (XX, 32). Grundy гадає, що Атенці одержували хліб не тільки з Боспору, а й з інших колоній північного Понту¹. Але Grundy'єве припущення ми вважаємо за мало ймовірне. Нам здається, що в наслідок Пелопонеської війни Атенці втратили торговельні зв'язки з північно-західною Чорноморщиною: перипл одного Атенця, що жив близько 338 року перед нашою ерою, відомий під ім'ям Скілакового перипла, за цю місцевість від Тирасу до Дону не згадує; його курс і курс тих, для кого його написано, на думку М. І. Ростовцева², лежав не берегом і не на Ольвію, а просто від гирла Дунаю на південно-західне узбережжя Криму; Демостен називає Левкона правителем Понту³, очевидно тому, що володіння Спартокидів і Понту для Атенця IV в. були поняттями практично рівнозначними.

Але, на нашу думку, Демостенове свідчення про кількість пашні, що вивозили з Левконових володінь до Атен, можна розуміти трохи не так, як його звичайно розуміють.

У 32-му параграфі 20-ї промови Демостен каже, що 400.000 медимнів хліба вивозили з самого Пантикапею: відомо, що *παρά* в місцевому значенні при дієсловах руху вживається, щоб показати віддалення з місця, близького до якої-небудь особи або речі; отже, наприклад, *ἐλθεῖν παρά τινος* дорівнює французькому *aller de chez quelqu'un*⁴, тому *παρ' ἐχέινου* (sc. Λεύκωνος) у фразі *αὐτοῦ παρ' ἐχέινου δεῦρ' ἀρχινομέωντι σίτου μισθίδες περί τεσσαράκοντά σιλι* значить: «із Левконової резиденції», «з Пантикапею». Наступні слова Демостенові таке тлумачення стверджують, — а саме, на початку 33-го параграфу ми читаємо: «До того-ж він (Левкон) такий далекий від думки позбавляти нас цієї ласки (безмитності), що влаштувавши ще один торговельний порт Теодосію, яка, за словами моряків, ані трохи не гірша від Боспору, і тут надав нам права безмитності» З цього пасажу видно, що вище промовець не мав Теодосії на увазі, отже показав він тільки за Пантикапей, бо інших портів, що з них вивозили пашню, в боспорській державі таки не було. З цього самого уступу ми робимо такі ще висновки: 1. того часу, коли промову писано, у Левконових володіннях був ще другий порт — Теодосія; 2. операції цього порту дорівнювали, як не були більші, операціям Пантикапею («він, мовляли моряки, ні трохи не гірший від Боспору»⁶); 3. Теодосія торгувала здебільшого пашнею. Коли це все так, то з Теодосії вивозили до Атен, принаймні, стільки саме, скільки й з Пантикапею, цебто коло 400.000 медимнів. Приблизно такий самий роковий імпорт пашні з Теодосії в Аteni зазначає, здається, і Страбон. Кажучи за родючість Кримського півострова, Страбон зауважує: «Оповідать, що послав Левкон з Теодосії Атенцям 2.100.000 медимнів (пашні)» Francotte гадає, що це була одноразова Левконова допомога Атенцям, але навряд чи Левкон міг зробити Атенцям такий великий дарунок; на думку

¹ Там-же так, с. 160 під текстом. ² Див. М. П. Ростовцев, Скифия и Боспор, с. 24. ³ Демостен, XX, 31. ⁴ Див., напр., Kühner, Ausführliche Grammatik der griechischen Sprache, 2-ter Teil, I-ter Band, с. 509. ⁵ Щоб було ясніше, подаємо (в перекладі) цей пасаж цілком: «Розгляньте тепер, яка велика була ця ласка (безмитність, що її надав Левкон купцям, котрі вивозили пашню до Атен): З купців, які вивозять від нього (з його резиденції: *παρ' αὐτοῦ*) пашню, він бере, як мито, $\frac{1}{30}$ вартости товару; від нього (з його резиденції) довозять сюди коло 400.000 медимнів пашні, як де можна бачити з записки у пашенних приставів; отже, він дарує нам 10.000 медимнів з 300.000, а з 100.000 приблизно 3.000 (33). До того-ж він такий далекий... і т. п. ⁶ Боспор тут — Пантикапей. У класичних грецьких авторів «Боспор» узагалі значить або «Керченська протока», або «місто Пантикапей», але ніяк не «боспорське царство». Демостен не раз уживає слова «Боспор» у значенні «Пантикапей». Див. В. L. Gildersleeve, Syntax of Classical Greek, II, § 558. ⁷ Страбон, VII, IV, 6. М. І. Ростовцев вважає, що за джерело Страбона в цьому пасажі була місцева історична праця, близька до Левконових часів. Див. «Сборник в честь В. П. Бузескула» — М. П. Ростовцев, Страбон, как источник для истории Боспора, с. 15.

Е. Р. Штерна, цю кількість пашні послав Левкон Атенцям протягом якогось довшого часу, у Страбона не зазначеного¹. Мені бодай здається, що Страбонове джерело має тут на увазі всю пашню, вивезену з Теодосії до Атен за Левкона². Скільки-ж приблизно років експортували пашню з Теодосії в Аteni за Левкона? Демостен каже за Теодосію, як за недавно влаштований торговельний порт (І. П. Цветков у § 33 перекладає: «влаштувавши новий торговельний порт», ми—«влаштувавши ще один торговельний порт»), у якому Атенці не встигли ще використати безмитність, що її дарував їм Левкон (аорист $\epsilon\delta\omega\kappa\epsilon\ \tau\eta\ \alpha\tau\epsilon\lambda\epsilon\iota\alpha\upsilon$, «дарував безмитність», а на перфект, $\delta\epsilon\delta\omega\kappa\epsilon$, як у § 31). Тому ми можемо припустити, що опорядження Теодосії скінчилося приблизно до того року, коли написано промову, тобто до року 355/4 перед нашою ерою: відомо, що Левкон заволодів мілетською колонією, що її згодом перейменував на Теодосію, лише після впертої боротьби, яку почав ще його батько Сатир, з Гераклеотами, що стали своїй колонії на допомогу; мабуть потрібен був деякий час шей на ремонт і на поширення старого мілетського порту. Отже, коли Левкон умер р. 349/8, як гадає Міппс³, то за Левкона вивозили Атенці пашні з Теодосії протягом шости або п'яти років, тобто пересічний роковий імпорт пашні з Теодосії до Атен за свідченням Страбонowego джерела наближався до 400.000 мед. (від 350.000 медимнів до 420.000). Доки в місцевостях, сумежних із Теодосією, остаточно затвердилася влада Левкона, Атенці, треба гадати, довозили хліб із родючої рівнини східного Криму через свою колонію Атенеон, але існування порту чужої держави на землі підлеглий боспорським володарям суперечило імперіалістичним планам Левкона—тому Атенеон мабуть зазнав тієї самої долі, яка раніше спіткала Німфей; як компенсацію, Аteni здобули безмитність у Теодосії.

Отже, можна гадати, що Атенці одержували з Боспору коло 800.000 медимнів пашні (400.000 медимнів з Пантикапею й 400.000 мед. із східного Криму). Таким чином імпорт пашні з Понту в Аteni пересічно дорівнював половині всього імпорту (від $\frac{800.000}{2.000.000}$ до $\frac{800.000}{1.400.000}$, тобто від $\frac{2}{5}$ до $\frac{4}{7}$).

Наслідки такого обчислення цілком сходяться з наступними словами Демостена: «хліб, що довозять водою з Понту, числом дорівнює всьому, що довозять з інших ринків»⁴, і нам не доведеться в тлумаченні цього уступу йти за Grundy, котрий думає, що Демостен зменшує кількість пашні, яку довозили з інших пристанів, щоб імпозантніший мали вигляд 400.000 медимнів, що Атенці одержували з Левконових володінь⁵. У другій половині V віку відношення понтійського імпорту пашні до імпорту його з усіх ринків було для Атен мабуть ще більше, бо Ольвія, порт родючої Наддніпрянищини, підлягала торговельному впливові Атен. Отже наші висновки про кількість пашні, що вивозили з Понту до Атен, коли вони взагалі правдиві, цілком стверджують тези Grundy про значення понтійської пашні для Греції в VI—IV вв.

Кількість пашні, що вивозили з Понту в усі місцевості Греції, нам невідома. Проф. Готіє дає число 670.000⁶, але він помилково розуміє Ф. Г. Міщенко, який, виходячи з 400.000 рокового імпорту пашні з Боспору до Атики, пробує довести, що десь коло 670.000 мед. пашні на рік проходило

¹ Francotte—Mélanges Nicole, с. 145, під текстом, Штерн—Hermes, 50 (1915 р.), с. 24. ² Експортом пашні поряdkували боспорські династи; як каже один атенський напис, вони дбали за постачання пашні Атенцям—див. IG, II (CIAtt. IV, 2) 109 b, сс. 14—16. Тому в пасажі Страбона «Левкон послав»..., а не «за часів Левкона послано»... ³ Minns, I, с. 371. ⁴ Демостен, XX, 31. ⁵ Grundy, I, с. 89, під текстом. ⁶ Ю. В. Готье, Очерки по истории материальной культуры восточной Европы до основания первого Русского государства. I. Ленинград 1925, с. 200.

в усі частини середземно-морського узбережжя через руки самих тільки атенських купців¹. Ми знаємо тільки, що Мітилені одержували з Боспору за Левкона не менше як 100.000 мед. пашні на рік: Левкон зменшив Мітиленцям мито на 100.000 мед. пашні до $1\frac{1}{9}$ $\frac{0}{10}$ усього вантажу, а поверх цієї норми вони повинні були платити звичайні $1\frac{2}{3}$ $\frac{0}{10}$ ².

Після того, як Левкон здобув Теодосію (Бертіє-Делягард), або ще перед тим (Штерн), Гераклеоти заклали на північній Чорноморщині також свою колонію — Херсонес, головним чином, як гадає М. І. Ростовцев³, на те, щоб мати в Херсонесі станцію, що через неї колонії південної Чорноморщини могли б одержувати з степового Криму потрібну їм кількість пашні. Чи виправдав Херсонес сподівання Гераклеотів чи ні, нам невідомо. Ми не знаємо, яку завбільшки площу землі придатної до оброблювання використовували Херсонесити в IV і III віці перед нашою ерою і що саме треба розуміти під «рівниною» херсонської присяги⁴ — чи родючу територію західньої частини Криму⁵, чи участки на невеликому Гераклеотському півострові⁶. Часто роблять висновок про існування експортної торгівлі пашнею у Херсонесі з таких слів херсонеської присяги: οὐδέ σίτον ἀπό τοῦ πεδίου ἀ[πα]ρωγῆς ἀποσποράει οὐδέ ἐξ[α]ίτω ἄλλα ἀπό τοῦ πεδίου, ἀλλ' [ἦ εἰς] Ἰερσόναντον; звичайний переклад такий: «і я не продаватиму хліба, вивезеного з рівнини, тай не вивозитиму (його) з рівнини до иншого місця, тільки до Херсонесу»⁷.

Власне, розуміючи під вивезеним хлібом такий хліб, що можна було вивезти з рівнини, задовольнивши потреби хліборобів, тлумачено ці слова так, що хлібороб повинен був привезти увесь цей хліб до Херсонесу і тільки там міг продати його на базарі, що був під контролею спеціальних магистратів⁸. Але може постати сумнів, що коли перша частина пасажу категорично забороняє взагалі продавати хліб, що зветься вивезеним із рівнини, то друга частина пасажу за такого тлумачення вказує на можливість продавати його в Херсонесі. Н. Francotte ніби усуває суперечність, оригінально розуміючи слово ἀπαρωγῆς і даючи такий переклад цього уступу: «J'engage à ne pas vendre, pour l'exportation, du blé provenant de la campagne et je ne le transporterai nulle part ailleurs que dans la ville de Chersonèse; отже, на думку Н. Francotte'а, перша частина пасажа означає лише заборону приватним особам проводити безпосередню зовнішню (а не внутрішню) торгівлю⁹. Але розуміння з боку Francotte'а слова ἀπαρωγῆς (adjectivum pro adverbio: pour l'exportation, на вивіз), як нам здається, є незвичайним і тому потребує граматичного обґрунтування. Ми гадаємо, що σίτος ἀπό τοῦ πεδίου ἀπαρωγῆς напишу значить «хліб, який треба вивезти з рівнини»¹⁰. Мова мовиться мабуть за певну, точно визначену кількість хліба, яку повинен був що-року віддавати до розпорядження держави той

¹ Ф. Г. Мищенко, Торговые отношения афинской республики с царями Боспора. Киевские Университетские Известия, № 7 (1878), сс. 478 і 479. ² Ditt.³ 914=IG. XII (I Gins), II, p. 2, № 3. Ще р. 428 Мітиленді одержували пашню з Понту — Тукідид, III, II, 2. ³ М. П. Ростовцев, Эллинизм и Иранство, с. 81. ⁴ Ios RE², 401, vv. 47—49, мова мовиться також про «рівнину» в написі кінця III або початку II віку.—Ios RE², 418. ⁵ Minns, Scythians and Greeks, с. 517. Монсеев, Из истории Западного Побережья Тавриды. Известия Таврической Ученой Архивной Комиссии, № 54 (1918). ⁶ Цю думку, наприклад, поділяв Е. Р. Штерн, Hermes, 50 (1915), сс. 175. 176. ⁷ Ios RE², 401, vv. 47—50. ⁸ Див., наприклад, Ю. В. Готье, Очерки по истории материальной культуры, с. 176. ⁹ Н. Francotte, Le pain à bon marché et le pain traduit dans les cités grecques. Mélanges Nicole, с. 139. ¹⁰ Прикметники, утворені від дієслів або від дієслівних речивників через наростки—α та σ—звичайно означають можливість або здатність, іноді також, як і латинський герундив, конечну потребу; див., напр., Kühnler.—Vlass, Ausführliche Grammatik der griechischen Sprache, 1, 2, с. 288, 5. Порівн., напр. ἔμβόλιος—«вставний місяць».

чи інший громадянин, що взяв на рівнині в оренду, або, краще сказати, на відкуп учасок землі, що належала державі¹. Річ у тому, що орендар, посиляючись на малу прибутковість участка або неврожай, міг попросити у влади дозволу постачати в місто меншу кількість хліба, ніж та, яку він порядився постачати в початковій умові, а решту хліба збувати на сторону. Мабуть що таке зниження початкової плати за оренду було в грецьких містах явищем досить звичайним; в угоді уряду Гераклеї на Сирисі з орендарями земель, належних храмові Атени Поляди, що стосується до кінця IV віку перед нашою ерою, є параграф, за яким орендарі, не виконавши певних зобов'язань, повинні були виплатити місту орендову плату за поточний рік у подвійному розмірі, і крім того, різницю між початковою платою і тією, очевидно, меншою платою, що вони за згодою міста платили потім, вирахувану за перших п'ять років чинності оренди на нових умовах². Про аналогічний факт свідчить також один делоський напис³. Отже, як нам здається, до розпорядження міста Херсонесу були землі на рівнині, що він і здавав у оренду окремим громадянам. Таке припущення, видимо, стверджується фрагментарним реєстром тим громадянам, що купили або, як ми гадаємо, взяли в оренду від міста участки землі, котрій належить до кінця III або до початку II віку⁴, цей декретом на честь Агасикла III в., якому, між іншим, кладеться в заслугу те, що він розподілив виноградники на рівнині⁵. Орні землі, приступні громадянам, оголошували державною власністю або власністю храму того бога, що його найбільше в даній місцевості шанували, і здавали в оренду такі міста, котрі мали невеличку площу хліборобської культури та самі потребували хліба, наприклад Самос, Делос, Тавроменій, Гераклея на Сирисі, бо такий порядок, залишаючи державі найвищий догляд за хліборобством, забезпечував як-найінтенсивніше оброблювання землі. Можна думати, що Херсонес належав до держав такого типу, а тому, коли він і провадив торгівлю пашнею, то провадив її в розмірах дуже невеликих. У кожному разі, коли поданий уступ херсонеської присяги розуміти в нашому тлумаченні, жодних наводів на те, щоб Херсонес торгував пашнею, він не дає.

Свідомство тому, що Херсонес був багатий на хліб, і вказівку на Херсонесову експортну торгівлю пашнею, Мойсеєв⁶, а потім і Готіє⁷ бачать у наступних словах Страбона: «Що до Херсонесу, то за винятком гірського краю на морському березі до Теодосії, вся решта його є рівниною з добрим ґрунтом, надзвичайно багатою на хліб; земля, що її обробить як попада перший-ліпший ратай, дає врожай сам-тридцять» (VII, 4, 6). А втім, згадані вчені не зовсім правильно, як нам здається, розуміють Страбона в поданому уступі: Страбон тут має на увазі не місто Херсонес і не володіння міста Херсонесу, але півострів Херсонес Таврійський (півострів Кримський); а починається 6-тий параграф словами «Τῆς δὲ Χερσονήσου», «що до Херсонесу», через те що наприкінці 5-го параграфу Страбон провадив мову про край до самого Дніпра ба навіть про край за Дністром і Дунаєм, отже віддалився від теми цілого розділу — від опису Херсонесу Таврійського.

Наступні слова 6-го параграфу: «Жителі півострова спеціально звалися хліборобами⁸, бо ті, що жили вище від них, були номади... Номади живуть

¹ Таке розуміння прикметника ἀπαφύριος стверджується IG. XIV, 645. I, v. 102, де про постачання в місто належного з орендарів хліба взято дієслово того самого цня і з тим самим прийменником — ἀπύριω. ² IG. XIV. 645. I, vv. 108—112. ³ В. С. Н. XIV, 432. ⁴ Іов РЕІ, 403. ⁵ Іов РЕІ, 418. Міппс гадає, що в обох написах мова мовиться за землі недавно здобуті на суходолі, що повне володіння ними за певну плату обнимали окремі громадяни, I. с., с. 518. ⁶ Из истории Западного Побережья Тавриды. Известия Таврич. Уч. Архивной Комиссии, № 54 (1918). ⁷ Очерки по истории материальной культуры, с. 184. ⁸ Мойсеєв передає це місце не зовсім точно. У грецькому тексті маємо οἱ δὲ αὐτοὶ οὐτοὶ καὶ Γεωργοὶ ἐκχλοβοντο — дослівно «ці-ж самі

більше з війни, ніж із розбою, і війни провадять вони задля грошей: полишивши володіти землею тим, хто бажає хліборобити, вони задовольняються стяганням умовленої поміркованої данини не ддяради наживи, а щоб заспокоїти щоденні потреби; а коли-ж не виплатять орендарі¹ грошей, починають вони з ними воювати»—дають Мойсеєву підставу до оригінальної гіпотези. А саме, на думку Мойсеєва, за херсонеської присяги таї пізніш аж до середини II віку перед нашою ерою Херсонес брав у оренду або на відкуп у царів кримських Скитів західню частину Криму; цим і пояснюється заборона в громадянській присязі вивозити пашню з рівнини куди-небудь поза Херсонес (I. c., с. 14). Але у фразі *οἱ δ' αὐτοῖς οὐτοι καὶ Γεωργοὶ ἐκχλιδυτο* слова *οἱ δ' αὐτοῖς οὐτοι* стосуються до того народу, що за нього говорилося передніш і що до опису його автор тепер повертається; а безпосередньо перед екскурсом про землі, що входили до Малої Скитії, та про родючість Херсонесу ми знаходимо фразу: «Передніш боспорські тирани володіли лише невеликою територією біля устя Меотиди й біля Пантикапею до Теодосії, а найбільшу частину краю до шиї (пересипу) й до Керкинітської затоки посідало скитське плем'я Таврів», отже тут *οἱ δ' αὐτοῖς οὐτοι* — не Греки, не Херсонесити, а кримські Скити — Таври, що мали також инше ім'я «хлібороби»; а номади, від котрих, як каже Страбон нижче в 6-му параграфі, Асандр відгородив стіною шию Херсонесу біля Меотиди,—це мабуть ті дикі племена, що кочували вище Кримського півострова.

До всього сказаного треба ще додати, що в 6-му параграфі Страбон описує стан речей на Кримському півострові вже в II віці, а з часів херсонеської присяги цей стан либонь трохи змінився (Див. нижче, с. 24).

Не можна також робити висновок про належність Херсонесові західньої території Криму на підставі того факту, що порт Херсонесу, згаданий у присязі, Керкинітида — лежав, як безперечно встановлюють розкопки Л. Мойсеєва, намісці теперішньої Евпаторії: невідомо, як завдалше вглиб суходолу пощастило Грекам поширити свій вплив, і наскільки цивілізовані й здатні до хліборобства були тубільці західньої частини Криму в IV віці; в кожному разі ніхто з давніших учених не містив Керкинітиду ближче до Херсонесу, як теперішня Евпаторія (наприклад, за Вгипп'ом і Бурачковом, Керкинітида лежала біля устя Донгуславського лиману), але цей факт не завадив Е. Р. Штернові та иншим обмежувати рівнину херсонеської присяги Гераклеотським півостровом.

З навалою Кельтів і Сарматів у III віці перед нашою ерою, площа хліборобської культури на північному узбережжі Понту зменшується. Маючи на увазі ті часи, Полібій каже, що навкругні до Понту краї обмінюються з Грецією хлібом, то постачаючи його на випадок потреби, то одержуючи за неврожаю². Декрет на честь Протогена³ свідчить, що ольвійській державі у III віці доводилось зовсім так, як і містам самої Греції, вдаватися за недороду, щоб прохарчувати людність, до екстраординарних заходів — до завчасної масової закупівлі пашні за гуртовими цінами, а для цього складали капітал із позичок заможних громадян; проте-ж існування громадян-поміщиків таких як Протоген, що могли продавати державі досить велику кількість хліба (Протоген одного разу постачив місту 2.000 мед., другого разу 2.500 мед.) за зниженими цінами,—каже за те, що місто не зовсім ще було одрізане від родючих Дніпрових степів. Цікаво, що коли був голод за жерця Геродора, як свідчить напис (A. C. 24), ба-

звалися також хліборобами». У перекладі В. В. Латшєва «эти самые жители полуострова и т. д.» слова «жители полуострова» — видруковано курсивом на ознаку того, що цих слів у грецькому тексті немає. ¹ Слова, відповідного слову «орендарями», у грецькому тексті немає; його додає В. В. Латшєв від себе. ² Полібій, IV, 38, 5. ³ Ios PE², I, 32.

зарна (нередукована) ціна на хліб стояла нижча, ніж у Греції за нормального часу: хліб продавали по 5 медимнів на золотий, тобто якщо разом із Minns'ом¹ прийняти, що золотий напшє дорівнював атицькому статерові або 20 драхмам, медимн хліба коштував 4 драхми, а тимчасом у Греції нормальна ціна на хліб вагалася від 5 до 6 драхм за медимн пшениці².

Але за жерця Плейстарха знову трапився сильний голод, і базарні ціни на хліб підскочили до 12 драхм за медимн ($1\frac{2}{3}$ медимна за золотий: А, с. 60) і навіть до $33\frac{1}{3}$ драхми за медимн (медимн продавали по $1\frac{2}{3}$ золотого: А, сс. 62 і 63),— тобто до ціни, вищої за ту найвищу відому нам у Греції ціну на хліб, що її року 331 перед нашою ерою нагнала зловмисна спекуляція Олександрового в Єгипті сатрапа Клеомена до 32 драхм за медимн³. Редуковані ціни вагалися від 2 драхм за медимн (А, с. 29) до 7,7 драхм за медимн (А, с. 75). Такі сильні вагання цін на хліб у Ольвії можна пояснити тим, що Ольвія раніш тільки збувала хліб чужоземним експортерам, а самостійної торгівлі не провадила, а тому, не маючи достатньої флоти, не могла в потрібний момент вивезти з інших країв пашню більш-менш у великій кількості.

Але для Боспору третій вік не був ще порою занепаду — навпаки, як гадають М. І. Ростовцев⁴ і М. Ebert⁵, III вік можна назвати часом найвищого економічного розцвіту Боспору. Боспор ще мало зазнає плюндрівних нападів зокола; культурний рівень людности дедалі підвищується та збільшує продуктивність краю; в добу формування великих геленістичних держав, Аteni поволі втрачають свій вплив, а Боспор дедалі то більше емансипується від Атен і навіть р. 286/5 складає з ними, як рівний з рівним⁶, справжню союзну умову; Олександрові перемоги широко відкривають світовий ринок. Лише наприкінці III віку, коли збільшується навала Сарматів, становище міняється. Північне узбережжя Понту назавсиди втрачає для Греції своє значення, як оден із головних постачальників пашні. Але більш-менш цивілізованим Скитам усе-таки вдається осісти в Криму, і там постає велика скитська держава з осередком біля Симферополя. У Криму тими часами процвітає хліборобство. Страбон, кажучи мабуть за II вік перед нашою ерою, бо він використав у своїй периплі працю Артемідора Ефеського що вмер наприкінці II віку⁷, свідчить, що жителі півострова спеціально називалися георгами (землеробами) в протилежність номадам (кочовикам)⁸, котрі жили вище них. За основу добробуту кримських Скитів була торгівля пашнею. Щоб мати вихід до моря, Скити захопили того часу, на думку М. І. Ростовцева⁹, Керкинітиду ба навіть Ольвію, що під зверхністю сильного скитського царства зазнала нового розцвіту; навпаки, Теодосія в той час занепадала, бо відродження кримської держави позбавило її головного ресурсу — кримської степової пашні, що йшла тепер на захід.

Митрадат Евпатор забезпечує спокій — і площа засівів поширюється: жителі Криму разом із азійськими містечками біля Синдикки мають змогу виплачувати Митрадатові данину в 180.000 мед. пашні щей 200 талантів срібла¹⁰. Після Митрадата вибухають династичні чвари, боспорська держава занепадає, а головне — на Понті з'являються нові племена (Гети, нарід тракійського племені). Під впливом воєн Скити-хлібороби скидають із себе ярмо цивілізації і знову робляться кочовиками. Страбон каже за георгів

¹ Minns, l. c., с. 483 ² Francotte, l. c., сс. 140, 141, 152. ³ Демостен проти Діонисол. §§ 7—9. ⁴ М. І. Ростовцев, Эллинизм и царство, сс. 72 і 98. ⁵ M. Ebert, Südrussland im Altertum. Leipzig 1921, сс. 214—215. ⁶ IG. II. (CIAtt. II, 1), 311. ⁷ М. І. Ростовцев, Страбон, как источник для истории Боспора, сс. 11 і 12. ⁸ Страбон, VII, IV, 6. ⁹ М. І. Ростовцев, Эллинизм и царство (сс. 106 і 153, 154). ¹⁰ Страбон, VII, 4, 6.

(землеробів), що жили на Кримському півострові минулого часу: «ці-ж самі звалися спеціально георгамі»: мабуть, за нього георгів у Криму вже не було.

За Аріяновим свідченням, що його зберіг нам Евстафій¹, Скити передніше жили з хліборобства, але після побиванки, якої зазнали від Тракійців, вони змінили свій колишній побут і твердо заприсяглися ніколи надалі не борознити землю плугом, а споживати твариняче м'ясо та молоко. Можна послатися також на «Тристії» та «Листи з Понту», Овідія, бо стан речей біля Томіди й на північному узбережжі Чорного моря мабуть за тих часів був приблизно однаковий: напр., «Тристії», III, 10, с. 67 і далі: «навіть за мирного часу людність тремтить від жаху перед війною, і ніхто не оре землі, за плугом ідучи... Покинута земля бездіяльно вакує, густою вкриваючись цвіллю». Потроху сильна влада Риму в багатьох місцях північної Чорноморщини заводить спокій — і людність повертається знову до хліборобства. В одному римському написі² Титові Плавцієві Сильвану ставиться в заслугу те, що будучи за легата провінції Мезії, він десь певне коло 62 року нашої ери запровадив у провінції спокій і перший збільшив пашенні запаси римського народу великою кількістю пшениці з тієї провінції — *primus ex ea provincia magno tritici modo annonam p(ro)pu- g(oma)ni adlevavit* (vv. 25, 26). Час коло 62 року нашої ери ми можемо вважати за важливий момент в економічній історії північної Чорноморщини, — за момент, коли звідси почали знову вивозити пашню до далеких країв і навіть до Риму, бо слово *primus*, як справедливо гадає видавець поданого напису, показує, що хліб і після того не раз вивозили з Мезії до Риму. Правда, вага свідчення цього напису трохи зменшується від того, що ніде більш не знаходимо згадки про імпорт пашні з Мезії до Риму.

Що під «цією провінцією» треба розуміти здебільшого північне узбережжя Понту, видно з того, що вище в написові говорилося про втихомирення тих племен, котрі жили на захід од Дніпра, та про допомогу племенам, що пробували на схід од Дніпра, цей місту Херсонесові. У III віці нашої ери, як свідчить Ам'ян Марцелін³, людність кримська спокійно провадила хліборобство і споживала його продукти. Але в IV в. жителі північної Чорноморщини сами потребують чужоземного хліба: пор. Темістій, XXVII, P. 336 d: «Коли-ж ти гадаєш, що лише те місто має вагу в справі освіти, де вперше постало письменство, то не там-же тільки родить пшениця й виноград, звідки хліб і вино з'явилися вперше, але ти бачиш, що торгівці пашнею пливають до Єгипту, Тракії, Боспору й Херсонесу».

З речей довозу в колонії північного Понту Полібій називає вино й олію, але Страбон подає, як здається, краще звітлення про імпорт у колонії Чорноморщини, коли він каже, що Танаїда на обмін за свої товари одержувала одягу, вино та інші речі, цивілізованому побуту властиві⁴. Що тканини були одною з головних речей довозу з Греції, про це свідчить також Діон Хрисостом⁵. Мабуть із корінної Греції довозили тонші тканини, бо краї, близькі до грецьких колоній, могли поставити грубі тканини: Колхида виробляла льон і вславилася своїм полотном, що у Геленів звалось сарданицьким і що конкурувало з єгипетським⁶; Вірменія була багата на вівці⁷; в Гадилонітиді розводили вівці з тонкою і м'якою вовною⁸.

Про торгівлю вином ми можемо судити зі штампів на амфорах, що їх знаходять поздовж усього берега й навіть у середині краю. На амфорах чужоземного виробництва знаходимо здебільша штампи Родосу

¹ Евстафій Тесалоніцький, Коментарії до опису земель Діонісія, 669. ² СІЛ. XIV. 3608. ³ 22, 8, 32. ⁴ Страбон, XI, 2, 3. ⁵ Борнштейнська промова, Vol. II, p. 56. Dindorf ⁶ Геродот, II, 105, Страбон, XI, 2, 17. ⁷ Геродот, V, 49 і VII, 73. ⁸ Страбон, XII, с. 3, 13.

й Тасосу; штампи Книдосу й Паросу досить рідкі. Ясно, що звичай ставити штампи на амфорах із вином не був повсюдний, бо ми знаємо, що в Понт привозили вина і з інших країв. (Демостен свідчить, що в Понт привозили вино з Пепарифу, Косу, тасоське, мендейське та всяке инше з інших міст¹).

Демостенова промова проти Лакрита (XXXV) дає нам зрозуміти комерційні справи Греції щодо збуту в Понт другорядного сорту вин, і особливо цікава вона тим, що зберігає нам умову, складену між Артемоном Таселітом, котрий мав спекулювати вином у грецьких колоніях північного Понту, і Андроклом Атенцем, котрий позичив йому на ту спекуляцію 3000 драхм. Артемон зобов'язався в Менді або Скіоні взяти на борт свого корабля 3000 амфор мендейського вина, випродати його в Боспорі, або, коли-б це здалось йому вигіднішим, шлюсти далі до Бористену, навантажити свій корабель відповідним товаром у Понті і привезти той товар тим самим кораблем назад до Атен. Через 20 день після того як повернувся корабель до Атен, Андрокл мав право вимагати з Артемона свої гроші ще й крім того 22¹/₂% коли-б корабель повернувся пізнього літа, або 30% коли-б це сталося восени. Але в разі коли-б Артемон мусив викинути за борт зафрахтовані товари під час розбиття корабля, або коли-б його пограбували пирати, то він звільнявся від зобов'язань перед Андроклом. Але Артемон не бажав наставлятися на такий ризик. Він позичив гроші в інших осіб під те саме забезпечення, купив тільки 450 амфор мендейського вина, привіз його в Боспор і там продав його, а в Пантикапеї навантажив на корабель раптом 80 посудин із поганим коським вином, одну чи дві посудини з вовною, одинадцять чи дванадцять глиняних посудин із солоною рибою та дві чи три пачки козячих шкур: вино й риба призначалися для робітників одного теодосійського землевласника. Лакрит, виступивши на суді яко відповідач замість свого брата Артемона, котрий тимчасом помер, запевняв, що вантаж корабля призначався для Атен, але корабель між Пантикапеєм і Теодосією зазнав аварії, і Артемон збувся всіх товарів. «Чи чув-же хто-небудь, каже оратор, щоб вино вивозилося з Понту до Атен? Зовсім навпаки, до Понту ввозять вино з наших країв»... В дійсності капітан корабля зустрів у Понті одного Хіосця й позичив у нього гроші, пообіцявши йому, що перевезе до Хіосу весь вантаж корабля; таке зобов'язання порушувало оден атенський закон про навігацію, що забороняв позичати гроші на подорож, яка не мала на меті постачання хліба в Атени. Тимчасом як Демостен казав свою промову, корабель укривався в далекій бухті, щоб при нагоді відшлюсти в Хіос, а Лакрит пробував відкараскатись од виплати боргів, бо, з його слів, товари під час аварії загинули. Чи справді сталася ця складна історія, чи ні, в кожному разі була вона досить правдоподібна.

До Скитії не ввозили вина в достатній кількості, щоб задовольнити попит на вино, але, як свідчать знайдені в Скитії амфори, його все-таки ввозили.

Незвиклі до розумного споживання алкоголю, Скити мабуть розхапували транспорти вина, що випадково до них потрапляли, і відразу його вживали — згадаймо байку про те, як Кир, воюючи з Скитами, їх налигав². Звідси розбіжні на перший погляд свідчення авторів про споживання вина від Скитів: одні письменники свідчать, що Скити заживають для питва молока, так само як інші народи вина³, і не влаштовуючи бенкетів не мають флейтисток, котрі звичайно розважали Греків за бенкетів і тому в уявленні античної людини нерозлучно асоціювалися з вином⁴; інші

XXXV, 35. ² Юстин, Скорочення історії Помпея Трога, I, 8. Максим Тирський, Промова 27, 6. ³ Плутарх, Нікі, 5. Темістій, переказ пізньої аналітики Аристотеля, v. I, p. 44 S.

письменники кажуть, що Скити п'яниці, що вони п'ють чисте вино¹ і за п'ятики здійснюють страшенний галас²).

Що до «вищих речей, цивілізованому побутові властивих» — то під ними здебільшого треба розуміти твори мистецтва — виробни керамічні, різьбарські, ювелірні.

Кераміка. Безліч зразків чужоземної кераміки, знайдених по чорноморських колоніях, мають величезний культурно-історичний інтерес, визначаючи ті зв'язки, що існували того чи іншого часу між цими колоніями, з одного боку, та іншими частинами античного світу, з другого.

Найдавнішими грецькими колоніями північного узбережжя Чорного моря були, як свідчать автори, колонії мілетські. У повній згоді з літературною традицією стоїть той факт, що найдавнішими керамічними знахідками є мілетський посуд VII віку перед нашою ерою. Довгий час за єдиного представника цього посуду була знайдена в Фанагорії ваза Ермітажу. Потім відкрито величезний матеріал на острові Березані, де було стародавнє йонійське селище. Тут мілетський товар обіймає ще якусь частину VI віку, бо він з'являється вкупі з прото-коринтськими, коринтськими та самоськими вазами в закритих могильних скарбах. В Ольвії й на півострові Тамані цей матеріал такого роду також чимало збільшився.

Трохи молодші є так звані клазоменські вази, мабуть фабриката якоїсь пізньо-мілетської майстерні, знайдені в Ольвії й на Березані, в Пантикапеї, в одному примірнику шей на Тамані.

За посередництвом Мілету, де також знайдено подібне череп'я, до чорноморських колоній доходили навкратійські вази — своєрідний вид, що має в собі елементи еолійського та мілетського стилю. В Навкратисі, мілетській колонії біля Канонської відноги Нильської дельти, в першій половині VI віку постало місцеве ганчарське виробництво, що збувало свої продукти і в Вульчі, і в Егіні, і на Березані. Так уперше нав'язано живі зв'язки Чорного моря з Єгиптом. З Навкратису походять також алябастрові вази, знайдені в архаїчному некрополі Ольвії. До тієї-ж таки доби стосуються належні в кожному разі пізнішим часам, ніж більшість мілетського посуду, самоські вази стилю Фікелюри, які манірою своїх оздоб наближаються вже до ваз чорно-фігурних. Про живі зв'язки з Лезбосом свідчить велике поширення посуду з глини *buccherо* (2-га половина VII і початок VI віку), який трапляється, наприклад, в Ольвії й Керчі.

За торгівлю з корінною Грецією від VII в. до середини VI в. свідчать часто подибувані так звані прото-коринтські та коринтські вази. Прото-коринтські вази походять у кожному разі з Сикіону, і до чорноморських колоній дістались вони через Коринт, що сам уславився керамічною промисловістю. У постачанні чорноморським колоніям прото-коринтського й коринтського товару велику роль відіграв також Мілет, як передатний пункт.

Найважливіша сфера, куди збував свої продукти Мілет, ще за півстоліття до зруйнування цього міста від Персів, почала дедалі підпадати під вплив Атен, який з Пісистратових часів і після здобуття Сигею поширився й на понтійські надбережні краї. Цю зміну як-найкраще ілюструють керамічні знахідки. Близько 600 року перед нашою ерою починається розцвіт керамічної промисловости в Атенах. Щодо вміння готувати глину й лак, атицькі майстри швидко відвойовують першенство у всіх своїх конкурентів.

Близько половини VI віку Атени вже домінують, як постачальник кераміки — перехід до червоно-фігурної техніки (десь коло 530 р.) не-

¹ Геродот, VI, 84. Вірші Анакреона, що їх нам зберіг Атенеї - *Dipnosoph.*, р. 427 а—с.

атицькі майстерні вже не справляться з атицькими — і коло 500 року заповняють увесь світовий ринок, щоб зберегти своє панування протягом більше як 200 літ. Чорно-фігурну атицьку кераміку знайдено у верхніх шарах Березані і в великій кількості в архаїчному некрополі Ольвії, обаполи Боспору, а також у Теодосії, Херсонесі та інших містах.

Йонійське повстання й перські війни утруднили торговельні стосунки з Атенами. Від цієї доби, тобто від часу додержаного червоно-фігурного стилю, є лише небагато черепків і посуду, поміж ними одна ваза з о. Левки, що її зробив Нікостен, а розмалював Епиктет. Так само рідкі й вази переходового стилю: в той час увага Атен звернена була на захід, в Італію та Сицилію.

З середини V віку, з появою вільного стилю, знову відновлюється імпорт атицької кераміки на чималому просторі. Вазы вільного стилю видобуто в великій кількості із Ольвії та ще в більшій з Керчи та її околиць, із Теодосії ми маємо фрагмент, з Херсонесу дві чи три пізні вазы й декілька фрагментів, є також зразки з півострова Тамані та з могил на схилах Юз-Оби. Наплив ганчарського товару тісно сполучений з понтійською торговельною політикою Перикла. Здобувши Німфей, Атени твердою ногою стали на Босфорі. Товар вільного стилю, знайдений на Понті, дуже скидається на того, що тоді вивозили до Кірени.

Поміж керченськими зразками щодо кількості знаходок перше місце належить леканам, котрі були у вжитку серед жінок, як миски щоб обмивати лице, руки та ноги водою з пахощами, і тому прикрашувано їх сценами з життя гінекею. Такі лекани своїм стилем наближаються до ваз Мейдія і належать до першої половини IV в. Потім з'являються вазы керченського стилю, звані так тому, що найбільше число такого посуду знайдено в Керчі; в них ефект малярства збільшувався додатком білих деталей і позолочених аксесуарів. Більшість фабрикатів керченського стилю вивозили з Атен. Навкруги шийки одного арібалу йде напис фабриканта ΞΕΝΟΦΑΝΤΟΥ ΕΠΟΙΗΣΕΝΑΘΗΝ. Звичайно додають Ξενοφάντος ἐποίησεν Ἀθηναῖος, гадаючи, що Ксенофант був атенський майстер, що працював у Пантикапеї; але ніщо не заважає, читаючи Ἀθηναῖος, припускати, що він працював у Атенах і звідти свої фабрикати вивозив. У Боспорі, завжди консервативному своїми вподобаннями, атенські фабриканти пізніх червоно-фігурних ваз знаходять вигідний збут товару, що вийшов уже з моди в метрополії. Керченський стиль належить до часу межі школою Мейдія та найдавнішими вазами олександрійськими (третья четвертина IV віку).

Менш опрацьовані ефекти барв білих лекютів не знаходять великого попиту поза Атикою, проте ми маємо оден чи два примірники з Керчи та оден очевидно з Ольвії. Найпізніші примірники червоно-фігурних ваз чорноморських колоній, як і в інших місцях, належать до кінця IV в. та до перших десятиліть III століття.

Червоно-фігурна техніка найдовше зберігається на маленьких арібалах із головами жінок або пальметками, та на різних вазах, що вивезено, як здається, з південної Італії. В одній керченській могилі ми маємо одну звичайну платівку з рибами для оздобы й лекану того-ж таки стилю, з Херсонесу — платівку з рибами. Речі італійського виробництва продавалися як ольвійські, але місце їх справжнього знаходження не визначено. Багато зразків у колекції Vogell'a — апулійська розкішна амфора («Pracht-amphora»), пеліки, кратери, кружала, щей платівки з рибами.

До другої половини IV віку належать панатенейські вазы, знайдені в Керчі; мабуть ранішим часом треба датувати таку саму вазу з Німфею; одна панатенейська ваза з Ольвії (?) є в колекції Vogell'a, а крім того є ще дві вазы, що їх одержано на змаганнях, — але на яких змаганнях,

не знати; одну вазу знайшов Б. В. Фармаковський у Ольвії, а друга в одеському музеї.

Призначені для похоронних цілів мальовані вази, так звані гадрянські, виготовлювано в Олександрії в середині III віку (на білому тлі рисунки наведено червоною, рожевою, жовтою та чорною фарбами,—багато таких ваз видобуто з некрополю Гадри, передмістя Олександрії); ці вази знайдено в великому числі в некрополях Ольвії й Пантикапею, що свідчить про жваві тогочасні стосунки між Понтом та Олександрією. В першій половині III віку до Чорноморщини в великому числі довозили вази, які в своїх орнаментах наслідують металеву інкрустацію. Такий посуд дуже скидається на той, що знаходять в Італії й називають калським товаром. Характерні для нього медальони, оздоблені релієфами (ἐπιθήματα), що вставлені в дно кувалів або в боки ширших ваз. Що ольвійські вироби не вивезено з Кал, доводить той факт, що ці фабрикати стоять ближче до металевих оригіналів і оброблені елегантніше, ніж італійські зразки. Нова мода, як гадають, з'явилась у Єгипті (Ebert) або в Малій Азії (Minns).

Батьківщини півсферичного посуду III і початку II-го віку, що його пресували у формах, а потім покривали релієфними везерунками за допомогою штампів, і розмальовували темносірою, рудуватою або майже чорною фарбою, і що звичайно називають його мегарськими келихами або ярмулками, досі не визначено: піде ще не знайдено слідів майстерні з розбитими формами або черепками цього типу; і тому немає жодних реальних даних, щоб це питання розв'язати. Dragendorff обстоював Мегару в Халкіді. Е. Р. Штерн, що бачив у композиції келихів більше подібності до азійського, ніж до європейського мистецтва, і вважав їх за визначну однину тих геленістичних ваз, які від Самосу звалися самоськими (vasa Samia),—гадав, що о. Самос був найвідповіднішим місцем цієї промисловості. Ebert¹, беручи під увагу велике поширення та різницю в стилі окремих зразків, повстає проти установалення єдиного центру їх фабрикації, але все-таки згоджується з Е. Р. Штерном у тому, що більшість цих ваз походила з Малої Азії.

Близько підходить технікою до «ярмулок» аретійський товар, що від «ярмулок» відрізняється більшою твердістю та рівномірним яскраво-червоним кольором; спосіб виробляти такі вази винайдено де-небудь у Греції, але Аретій став центром цієї промисловості².

Що продукти римських факторій доходили до північного Понту, це доводять штампи римських майстрів, які містять у собі часом грецькі, часом латинські літери (напр., OCELLUM, GAIOY). Цей товар є першим щодо часу доказом стосунків з Італією та Римом.

Ваза з Ольвії з білим тлом і яскравими оздобами аналогічна зразкам із Гадри; але додаток пластичних орнаментів примушує залічити цю вазу до II віку.

З Олександрії походять також вази пізніших часів з релієфами, вкриті металевною поливою, що трохи скидається на нашу олив'яну поливу; численні такого роду зразки знайдено в Ольвії й Керчі.

¹ «Südrussland», с. 210. Dragendorff ті вази, що тут ми називаємо аретійськими, вважає за зразки terrae sigillatae, яку висилала Мала Азія, бо такого роду зразки знайдено в Ольвії разом із посудом білої орнаментації,—отже належать вони до половини II віку, а глиняні вироби з Аретія належать до I віку. Е. Р. Штерн намагається довести походження аретійського посуду з Італії тим міркуванням, що наприклад у Міривському акрополі II віку слідів аретійського посуду немає, а в Ольвії у верхніх шарах аретійського посуду знаходять велику силу. («Значення керамічних находок на юге России». Записки Одеск. Общества Истории и Древностей, XXII—1900, сс. I і далі). Ebert, як здається, поділяє погляд Dragendorff'a, вживаючи терміну «terra sigillata», а не «аретійський посуд».

Елегантський ганчарський посуд продавався сам по собі, а не якоїсь вміст-лище різних плинних продуктів. Лише дорогі притирання, запашна олія та пахощі з'являлися на ринку в розмальованих арибалах і в алябастрах.

Згодом елегантські ганчарські вироби заступає скло. Шкло з'являється в II столітті перед нашою ерою, спочатку лише у формі намиста або маленького посуду на притирання, а в ранніх століттях нашої ери вже різні види шкляних виробів вивозять у великому числі з Єгипту й Сирії; сила таких виробів збереглася в колоніях Евксину.

Багато чудесних зразків шкла переховуються в Ермітажі, здебільша з Керчи, чимала серія з Ольвії є також у одеському музеї. Товари того самого майстра знайдено ще в Італії.

Найкращі теракоти, знайдені в північному Понті, вивезено з корінної Геллади або є копіями чи імітаціями імпортованих фігур. Декотрі з теракот, в Ольвії й на Березані знайдені, безперечно вивезено з Атен, бо зроблено їх не з місцевої глини; іноді постає деякий сумнів, чи ввезено їх до Чорноморщини в античні, чи в нові часи.

Форми до відливання теракот, які знайдено в Херсонесі, не є наслідком самостійного моделювання. Багато теракот, знайдених ув околицях Керчи, — це типові фігури, властиві цілому грецькому світові; інші, можливо, походять із Малої Азії: звісно, є й теракоти, що їх місцеві зробили художники.

Всередині краю також знайдено вироби грецької кераміки: фрагменти старовинного мілетського посуду, що завезено аж до Катеринославщини й Чигринської та Звиногородської округи Київщини, атицькі вазы, що трапляються, звісно, в більшому числі (давніші приклади — чорно-фігурний кілікс із Горобинець і білий лекіт із чорними рисунками з околиць Шполи, пізніші приклади — червоно-фігурний посуд із Бобринці, Галущинного, Канева, Журівки та кілька зразків чорно-полів'яного посуду без жодних рисунків — увесь цей посуд належить Київщині, але сила грецьких черепків є також із Полтавщини, Катеринославщини та з Кубані), вазы в формі статуй з Кубані, шкло (давніше — намисто, пізніше — амфори з Курджипсу на Кубані, півкругла чашка з Зубівської могили № 1 на Кубані, посуд із Сіверської на Кубані). Декотрі з цих виробів вийшли з майстерень грецьких чорноморських колоній (напр., вазы у формі статуй ще й маленькі бридкі кантари, вкриті поливою низького гатунку — властивість грецьких чорноморських колоній і сфери їх торговельного впливу), інші, мабуть величезна більшість, з'явилися в скитських степах за посередництвом крамарів з місцевих грецьких колоній (без сумніву з Ольвії дістався на Київщину грецький кілікс із Журівки з написом V віку *Δελφικὸς ἐρωτῆ Ἰητρὸς*; чи його викинули з якогось ольвійського віктаря, як малоцінний дар — думка *Minns'a*¹ — чи загубив його служитель віктаря — відповісти не наважуся, бо часто буває трудно визначити, яку цінність мала в очах стародавніх людей та чи інша річ).

Ebert, котрий узагалі має нахил надавати чорноморським колоніям більше ваги, ніж їм звичайно відляють, думає навіть, що частину знайдених у східній Германії, Данії й Скандинавії виробів із шкла пізньої римської доби завезено туди з чорноморських колоній².

До колоній північного узбережжя Чорного моря привозили вироби з мармору, ще й до того часом вироби першорядних майстрів. У руїнах ольвійських стін знайдено сигнатуру Праксителя (Атени, IV вік), але від самої статуї нічого не заціліло. Один херсонський напис має ім'я Полікрата, мабуть славнозвісного атенського скульптора IV віку, що різьбив здебільша атлетів³. Найстарший з виробів марморових, дійсно зацілілих —

L. c., c. 176. ² Südrussland, c. 217. ³ Ios. PE² I. 406. Плінію NH. XXXIV, 91.

то єсть маленький шматочок волосся на щоці з Ольвії, твір маленький. Торс (тулуб) дівчини з Херсонесу нагадує С. А. Жебелёву твори Праксителя середньої доби.

Бородату голову з Ольвії в московському історичному музеї О. Waldhauer приписує самому Скопасові (Парос, V вік перед н. е.). Репліку Фідієвої Атени Партенос з Ольвії Б. В. Фармаковський вважає за твір атицький. Голову, здається, Асклепія, знайдену в геленістичному домі в Ольвії, Б. В. Фармаковський зачисляє до олександрійських творів середини III віку перед н. е. Голова бородатого Гермеса, знайдена в Херсонесі р. 1890, нагадує Гермеса Алкамена Пергамського.

Металеві вироби корінної Греції, оскільки можна бачити з числа таких самих виробів, знайдених усередині краю, жителі колоній північного Понту мабуть частенько набували для свого власного вжитку, а не тільки для перепродування Варварам. Але часто, на жаль, буває неможливо визначити, чи дану річ на місці зроблено чи привезено її з корінної Греції. Без сумніву, зза кордону привезено на північне узбережжя Понту такі вироби: бронзову гідрею з Херсонесу з написом, що нарисом літер дуже нагадує Тимотеїв папірус, ΑΘΛΟΝΕΞΑΝΑΚΙΩΝ; напис показує, що це був приз, виданий на атенському святі Анакіях;—щей срібний таріль, знайдений біля Керчи в могилі цариці з золотою маскою, що має на собі літери ΑΝΤΟΒ; ці літери могли бути скороченням і стояти замість ΑΝΤΙΟΧΟΥ або замість ΑΝΤΙΓΟΝΟΥ ΒΑΣΙΛΕΥΣ. Minns схиляється до того, щоб прийняти останнє, бо Боспор лежав осторонь від шляху в Сирію і скоріше мав дружні стосунки з Македонією¹⁾.

Деякі золоті речі, знайдені на північному узбережжі Понту, зроблено мабуть в Атенах, багато в Малій Азії (між иншими, славнозвісні скроневі орнаменти з Куль-Оби, що медальони їх оздоблено імітаціями голови Фідієвої Атени Партенос, які виконано в пропорціях, йонійському мистецтву властивих); на деяких позначився єгипетський вплив, але більшість речей, без сумніву, місцевого виробництва. Гемі східнього стилю вироблялися здебільша в Малій Азії. Суто перським виробом є гема циліндричної форми з Керчи з образом царя, що бореться з двома крилатими биками з людськими головами. Із грецьких гем, на Боспорі знайдених, варті особливої уваги дві гемі з сигнатурами найкращого відомого нам майстра гем строгого стилю Дексамена Хіоського, що був у розцвіті від 430 до 420 року; на одній з цих гем виображено летючу чаплю, на другій стоячу.

В тому краю, що за грецькими колоніями лежить, знайдено багато металевих речей, на яких у більшій чи меншій мірі позначилися риси, грецькому мистецтву властиві. Одні з них зробили Варвари, що наслідували грецькі твори, инші створили Греки. Між цими останніми знаходимо речі двох категорій: 1) твори духом і стилем суто грецькі, 2) твори, спеціально на скитський ринок виготовані, що в них мистець брав під увагу потреби і смак тубільців. До творів суто грецьких належить, наприклад, бронзова ручка від кратеру з Мартоноші, на якій виображено Горгону з шістьма крильми (йонійський виріб VI віку), бронзова ручка від люстра, біля Херсону знайдена, що має вигляд дівчини з спущеними руками та цілою системою тварин на спині її на голові, які її підтримують люстро (на думку Malmberg'a її Жебелёва, йонійський виріб другої половини VI віку), бронзове люстро з Ганнівки з ручкою, що має вигляд голої жіночої постаті типу ранніх художніх творів, які вироблялися в самому тільки Пелопонесі, бронзовий подумисок, знайдений біля Кагарлика (Київщина) з латинським написом NGRANIPLOCAS (Італія).

М. І. Ростовцев установляє як-найближчий зв'язок колоній Чорноморщини із Самосом наприкінці VI і на початку V віку перед нашою ерою. Вплив Самосу й Лезбосу на монетну справу Пантікапею в VI віці давно вже ніякого сумніву не викликає. Торговельні зв'язки грецьких міст Чорноморщини з Самосом, на думку Ростовцева¹⁾, були не менш міцні, як і зв'язок із Мілетом, навіть тоді, коли довіз з Атен усе збільшувався, помалу покриваючи собою в галузі кераміки довіз із Малої Азії та з островів.

Деякі мотиви металевих виробів, що знайдено у грецьких і варварських похованнях ранньої доби, виявляють, що ті вироби зроблено в самоських майстернях: такою є постать півсидячого Ерота з одною піднятою ногою та з могутніми крильми, з могили Тизенгавзена біля Тузли (Тамань) та з німфейської могили²⁾, шей бронзові голови левиці з Золотої могили (біля Симферополя), Німфейських і Чигринських поховань³⁾. Крім цього, за той-же таки вплив Самосу на чорноморські колонії свідчать знахідки пізнього самоського посуду VI віку в Золотій могилі та в Чигринських похованнях⁴⁾. До виробів, призначених на продаж Варварам, можна зачислити архаїчні речі, знайдені біля Фетерсфелде в нижній Луциці, що належать до перших десятиліттів V віку, золоті олені з Куль-Оби та з Костромської, речі з могили Сімох Братів, золотий полумисок із Куль-Оби, кульчики з Рижанівки та речі пізнішого часу — золоті горити з Чортomla та Іллінів, що їх Б. В. Фармаковський, докладно це питання дослідивши, вважає за твір першої половини II в. перед н. е.⁵⁾, чортomlaцькі піхви, куль-обську електрову вазу, чортomlaцьку вазу, куль-обське намисто, тіяру на три поверхи з Бесленівської, ритони з Карагодеваша, каудрон із Розкопаної могили, частини кінської збруї з Цимбалки та з Чмиревої могили. Що ці речі зроблено спеціально для жителів унутрішнього краю, видно з таких міркувань:

1) Багато з тих речей уживали Скити, а зовсім не Греки: налучники, чортomlaцька ваза з тонким ситом на шийці та на трьох продушинах по боках, призначена для якоїсь рідини з піною або хусом, дуже можливо що для кумису, частини своєрідної кінської збруї (набрівники, нашічники), триповерхова тіяра з Бесленівської.

2) Митці в свої твори вносять такі риси, що притаманні стилеві Скитів: згадаймо, наприклад, що часом подибується нагромадження подробиць та бракує гармонії частин, характерної для грецького мистецтва; в орнаментах часто з'являються потвори, котрі в уяві Греків асоціюються з Скитією; згадаймо маленьких звірят, що оздоблюють велику рибу з Фетерсфелде та Куль-Обського оленя, своєрідно викручені крила у грипів, що на рижанівських кульчиках, своєрідну форму піхов з Фетерсфелде, шей горгонеїон з круглої золотої платівки з Чмиревої могили: виконаний у найкращому геленістичному стилі ранньої доби, він проте-ж повторює характерні риси архаїчного типу (кругле обличчя й висолоплений язик), котрі, як відомо, засвоїло скитське мистецтво і довго ще зберігало їх, трактувавши горгонеїон.

3) Часто-густо виображали Скитів у характерних убраннях і в звичайних для них обставинах — жанрові (побутові) сценки з життя кочовиків на куль-обській та чортomlaцькій вазах, кінці куль-обського царського намиста у вигляді скитських верхівців, численні скитські сцени на золотих карбованих платівках.

Неважаючи на висловлені тут міркування, розкішна виробка й художність розглянутих творів, сюжети ритування на декотрих із них (напр.,

¹⁾ Ростовцев, Скифия и Боспор, сс. 284 і 403. ²⁾ Ibid., с. 289. ³⁾ Ibid., с. 400. ⁴⁾ Ibid., сс. 400, 474. ⁵⁾ Сборник в честь Бобринского (сс. 45—118).

сцени з життя Ахіла на чортотлицькому та іллінецькому налучниках), окремі деталі, — усе свідчить за те, що ці вироби є твори гелінського духу. Повстає питання, яку відіграли ролю грецькі колонії Північного узбережжя Чорного моря в постачанні Скитам металевих виробів. Більшість учених бачать у них твори, що вивезено різними часами з корінної Греції, і вважають, що Греки північного узбережжя Чорного моря були такі за посередників у тій торгівлі. На думку цих учених, центром поширення товарів, що нас цікавлять, була Іонія, бо їхній стиль наближається до іонійського, а за головний передатний пункт правив Боспор¹. Можливість, що принайменш найвидатніші з цих творів виконано в грецьких колоніях північного узбережжя Чорного моря, звичайно заперечують на тій підставі, що місцеві Греки не могли-б досягти такого щабля довершеності в мистецтві. Досконала знайомість майстрів з побутом і звичаями Скитів, виявлена в деяких із цих творів, пояснюється тим, що митці Малої Азії бували в Скитії, коли правителі Ольвії або Боспору запрошували їх виготовити подарунки, милі та близькі духом для Скитів (майстер чортотлицької вази), або вони пускалися на свій страх у далекі краї, шукаючи там собі щастя (майстрі дрібніших речей).

Інші вчені надають у цій справі чорноморським грецьким колоніям більшої ваги. Наприклад, ще Рає гадав, що оббиття чортотлицького налучника можна було зробити в Ольвії.

Зовсім у іншому напрямку розв'язує питання М. І. Ростовцев. На його думку, в VI й V вв. перед н. е. Скитам постачали твори мистецтва малоазійські іонійські майстерні. Звідти походять вироби, знайдені в Фетерсфелде¹), Семибратніх та Німфейських могилах²).

Іонійські майстри з V віку привагуються до смаку своїх споживачів, виготовляючи для них зброю регулярного скитського типу та оздоблюючи інші призначені для Скитів речі в звіриному стилі, який так любили Скити.

Але хоч іонійські художники пристосовувались до смаку своїх споживачів, проте-ж вони лишались Греками. Вони ушляхетнюють скитські схеми і чистий звіриний стиль почасти заміняють малоазійським звіриним стилем. Їх мистецтво лишається суто декоративним: релігійні сюжети трапляються рідко, тай то на суто грецьких речах, що випадково потрапляли до східньо-європейських степів.

З четвертого століття стан речей міняється. Зброя й орнамент зберігають давні форми і так само, очевидно, є творами грецьких торевтів. Але манера декорувати зовсім інша. Звіриний стиль відходить на другий план, його роля суто службова. Тепер переважають фігури. Ці фігури художники иноді беруть із багатой скарбниці грецької мітології, вживаючи їх більш-менш удадно для прикраси таких поверхнів, для яких їх ніколи не призначали: приклади — відомий чортотлицький горит, його іллінецька реплика, чортотлицькі піхви. Але більшість речей оздоблено сюжетами, грецькому мистецтву зовсім чужими, сюжетами, запозиченими з релігійного (наприклад, ритовання на карагодеваському ритоні, на великій трикутній золотій платівці з домовини цариці в Карагодевасі, на пряжці з пояса або діядеми з Куль-Обської могили), соціального та економічного (напр., ритовання на речах із Солохи, на срібній воронізькій вазі, на електровій куль-обській вазі, на чортотлицькій вазі) життя самих Скитів³. Ці сцени показують, що художники ґрунтовно знали скитську культуру: убрання й зброя Скитів на цих ритованнях цілком відповідають оригіналам, знай-

¹ М і п п в, 284. ² Скифия в Боспор, с. 341. ³ Іг. and Gr., с. 52. ⁴ Див. Іг. and Gr. с. 102 і наступні. Эл. и Ир., с. 116.

деним у могилах. Релігійні сцени такі своєрідні і грецькому духові чужі, що їхню правдивість ми можемо припустити а ргіогі. Деякі з них подають ілюстрації до Геродотової етнографії Скитів. Сцени з соціального життя трохи ідеалізовано, але ця ідеалізація не заходить дуже далеко.

М. І. Ростовцев думає, що вище згадані твори не могли вийти з майстерень Атен або Азії, навіть коли припустити, що майстри, що їх зробили, бували на Чорноморщині; на його думку, містом, де їх виготовано, був Пантикапей. До такого здогаду М. І. Ростовцев прийшов головним чином тоді, як порівняв типи образів на пантикапейських монетах IV в. і почасти III в. з деякими образами на згаданих ритованнях. Биття боспорських монет VI—V вв. додержано в рамках загально-йонійського шаблону, але образи на золоті, яке починає виходити в IV в., та на сріблі, що разом із ним виходить, мають оригінальний характер і свідчать, на думку М. І. Ростовцева, про високі художні досягнення пантикапейських майстрів-Греків. В образах силенів і сатирів на цих монетах художники, як думає М. І. Ростовцев, відтворюють божинце місцевих Варварів, що його шанували й грецькі колоністи, і тому намагаються надати цим бородатим і безбородим головам риси Меотів і Скитів.

І ось М. І. Ростовцева вражає схожість голів на монетах із головами Скитів на тих ритованнях, що нас цікавлять. М. І. Ростовцев звертає також увагу на схожість реалістичного коня на срібних пантикапейських дидрахмах III в. з кінями чортотлицької вази.

Свою тезу про існування в Пантикапеї самостійної торевтики, що обслуговувала сусідніх Варварів, М. І. Ростовцев пробує довести щею ось якими міркуваннями. В могилах південно-східньої Європи ми знаходимо золоті бляшки, що їх нашивали на похоронні заслони й на одягу. Ці бляшки є скрізь — і в групі Семибратніх могил, і в найближчому сусідстві Пантикапею, в Куль-Обі, і в могилах Німфею, і в групі великих стенових Наддніпрянських могил, і навіть у Київській та Полтавській групах мають вони одні й ті самі типи, — тому то М. І. Ростовцев і гадає, що осередок, де ці бляшки вироблялося, повинен був міститися на північному Понті¹. Образи на бляшках степової Дніпрянської групи це часто більш-менш грубе наслідування пантикапейських монет.

Нарешті, про важливість для Скитів Пантикапею, як мистецького центру, свідчить, на думку М. І. Ростовцева, географічний розподіл самих могил. Могили, що стоять біля Пантикапею, мають найбільше художніх творів. Одна з найбагатших могил це могила Куль-Обська, що міститься на Пантикапейському кладовищі; Карагодеваська та Мерджанська могили, що на Кубані недалеко від Пантикапею, належать до тієї самої категорії. Скидаються на Куль-Обську могилу також могили Тавриди щею могили степової Дніпрянської групи. По краях обдальніших, на середньому Дніпрі (Київщина й Полтавщина) та на Дону — вплив Боспору не такий дужий.

Постачали свої вироби Скитам також, на думку М. І. Ростовцева, майстерні Ольвії. Сферою, куди поширювано ольвійські твори мистецтва, була степова Скитія для часу перед початком IV віку, коли Пантикапей стає єдиним культурним осередком, що сполучав степову Скитію з Геладом², а далі Київщина й Полтавщина, де Ольвія довго зберігає свій вплив. На Київщині Скити зустріли людність із велико розвинутою культурою, що мала багато точок зіткнення з раннім Гальштатом; починаючи з V віку перед н. е. ця людність зв'язалася з Геладом через її колонії. Природня річ, що Скити підпали тут під сильний вплив цієї людности, і тільки багацько пізніше почали усвідомлювати себе, як народ з особливими нахилами й смаками.

¹ Скифия и Боспор, с. 362. Ibid., с. 437.

Яко третій культурний елемент, домішувався грецький культурний уклад, що могутнім його провідником була Ольвія, а почасти Тирас, шей численні півгрецькі міста на нижній течії Дніпра та Богу¹.

В ділянці імпорту переважає Ольвія. Із Ольвії йде порівнюючи численний грецький глиняний посуд, здебільшого простий чорнолаковий, звідти само ідуть амфори; в Ольвії виробляли бронзові й костяні речі, що в могилах трапляються. З огляду на зазначені умови культурного життя Скитів Київщини, ольвійським майстрам до кінця V' віку майже не доводилось міняти звичайні форми своїх виробів, коли їх призначали для скитського ринку. Типово східними є тільки нашивані бляшки, — нова мода, що прийшла, очевидно, зокола. Характерно, що більшість цих бляшок відтворює форми скитського звіриного стилю, а почасти зроблено їх за ольвійськими штампами². З кінця IV' в. все в більшому й більшому числі входять до вжитку людности і ті речі, що вивезено з Ольвії, тобто суто грецькі, і речі скитської обихідки, зроблені почасти в майстернях Пантикапею, а почасти під впливом нового попиту в майстернях Ольвії. Отже показовим є вплив Боспорського царства на Наддніпрянщині, що позначається все в більшому та більшому наближенні речей Київських могил до речей Степової й Наддніпрянської групи могил³.

На Полтавщині до поховання хутора Шумейка, яке характеризують речі східного стилю й укладу, прилучається декілька також архаїчних поховань, де східний елемент відступає далеко на задній план, а на першому плані стоять речі місцеві та грецький імпорт⁴.

На речах пізнішої доби Полтавської групи знати вплив групи степових наддніпрянських поховань, що виявляється і в більшому числі скитських, східних частин похоронного інвентаря, і в тому що з'являється тенденція оздоблювати їх сценами релігійного або побутового характеру. На думку М. І. Ростовцева, більшість речей і цієї частини інвентаря виробляли не в Пантикапеї; а тим містом, звідки вивозили їх, як і ювелірні речі жіночого убрання, могла бути Ольвія, хоч такого певного довозу із Ольвії, який констатовано для Київської групи, у групі Полтавській не помітно⁵.

Отже, на думку М. І. Ростовцева, утворюється дифузія між Греками чорноморських колоній і Варварами-тубільцями, так що не тільки Греки впливають на Варварів, а й Варвари на Греків.

Греки пильно вивчають релігію та побут Варварів і помаленьку приєднуються до їхньої культури. Правда, ті речі, що зроблені в майстернях Пантикапею з ритованням, яке виявляє глибоку знайомість із Скитами, призначалися на вивіз, а не на внутрішній ужиток, а проте-ж типи голів Меотів і Скитів не здаються пантикапейським Грекам бридкими, ба навіть вони цими головами прикрашають свої монети. Цей процес прищеплювання іранського культурного укладу в грецьке оточення іде й далі.

До степів південно-східної Європи приходить новий варід — Сармати, що іранське їх походження можна вважати за установлене, і випирає в великій мірі вже геленізованих Скитів у Крим та в Добруджу. Сарматам так само, як равіш Скитам, не вигідно було руйнувати центри грецької культури, надто бо вони цінили товари, що постачали їм грецькі купці — вино, олію, предмети розкошів. Вони навіть осаджуються коло Греків, нав'язують із ними стосунки, могутній іранський струмок уливається в пантикапейське громадянство. Сами Греки в Боспорі потроху іранізуються; і кінець-кінцем і щодо зверхнього вигляду (сарматська одяга), і щодо мови (в обихідці вживають сарматської мови; так звані тамги, ще не розшифровані знаки, що иводі трапляються на речах мистецьких поодинокі — рани-

¹ Ibid., с. 466. ² Ростовцев, Скифия и Боспор, с. 483 і 4. ³ Ibid., с. 483. ⁴ Ibid., 509. ⁵ М. П. Ростовцев, Скифия и Боспор, с. 521.

шої доби, а иноді покривають їх суспіль — пізнішої доби, є зародками сарматського самостійного письма; грецької мови вживають у II, III вв. нашої доби лише в урочистих випадках — похоронні написи), і щодо релігії і світогляду трудно буває відрізнити Грека від Сармата. Зближення Греків з Сарматами починається з того самого, з чого, як ми бачили, почалося зближення Греків із Скитами: пантикапейські майстри намагаються стати постачальниками художніх творів для Сарматів, і щоб завоювати сарматський ринок, вивчають побут, звичаї, вподобання Сарматів, і таким шляхом здобувають вони можливість пропонувати Сарматам речі, що задовольняють їхній смак. Праця, що її витратили Греки для цієї мети, не лишається без нагороди: безліч речей, знайдених у сарматських могилах, має на собі познаку грецького генія, грецької культури, хоч і зроблено їх на сарматський смак: очевидячки, ці речі або вийшли з майстерень грецьких чорноморських колоній, здебільшого з майстерень Пантикапею, або єсть вони імітаціями подібних грецько-сарматських творів. Так, постаті богів на сарматських бляхах часто мають на собі атрибути богів грецьких і виступають у сценах, узятих із грецької мітології, дарма що виконано їх у суто іранському дусі і належать вони, як здається, до богів місцевого пантеону. Такий характер мають і Атена що приборкує гіганта, і тріумф Діоніса (Сіверська Станиця, II і I в. перед н. е.), і Геракл що приборкує ведмедя, і сирена з лірою (Панагюриште, Болгарія, III в. перед н. е.).

Ці сцени на наших бляхах зазнали чудної трансформації і нагадують деякі грецько-індійські пам'ятки з Гандгари: так, убрання цілком східне, і пантера, що на ній сидить Діоніс, має трохи не людську голову. Новочеркаська дідема (Новочеркаський скарб належить, на думку М. І. Ростовцева, до I століття перед н. е.) має цілком грецьку схему; так само грецькою є каменя, що спереду оздоблює оту дідему; дармовиси, причеплені до нижньої частини дідеми, імітують звичайні в грецькому ювелірному мистецтві дармовиси, поширені в Скитії протягом IV і III століть; але верхню частину дідеми виконано в чистому звіриному стилі, і вона нагадує мотиви сибірських ювелірних виробів. До тих грецько-іранських творів мистецтва можна зачислити також браслети й круглі фібули з Кубані, шклянні вази що оздоблені золотом і самоцвітами, срібну мережану вазу зі сценами полювання з Кавказу, золоті посудинки з пахощами, ще й інші речі.

Що майстри чорноморських колоній брали участь у постачанні Сарматам речей, котрі задовольняли їхній смак, це цілком очевидно доводять такі дані. У пантикапейських похованнях від I до III століття н. е. знаходять паралелі до речей з кубанських могил. В Ольвії виявлено 2 маленькі золоті флакони на пахощі, подібні до флаконів з Усть-Лабинської станиці на Кубані та з Новочеркаського скарбу.

Але головне, що золота ваза на сарматський штиб із Мигулинської станиці, мабуть II в. нашої ери, має на собі ймення власника, $\Xi\tau\iota\beta\alpha\nu\acute{o}\chi\omega\upsilon$, і ймення художника, $\tau\alpha\rho\acute{o}\lambda\alpha\varsigma \epsilon\pi\iota\sigma\tau\eta\iota$, з означенням ваги, λ (ιτρας) γρ (ουσο) ΜΗ; близькою аналогією до цієї вази єсть одна ваза з Новочеркаського скарбу, але на останній вазі немає напису. Напис на вазі з Мигулинської станиці показує, де ту вазу зроблено, бо, як установляє М. І. Ростовцев у спеціальній статті, обидва ймення є тракійські, такі що часто трапляються в Танаїді, навіть у Пантикапеї за римських часів, — отже ваза з Мигулинської станиці є твір танаїдського митця, тубільця родом, але досить геленізованого. Вироби грецьких колоній завозили навіть до Сибіру: на думку М. І. Ростовцева, місцева сибірська індустрія тогочасна наслідувала речі, імпортовані так зі сходу, як і з грецьких міст над Чорним морем.

Сами Греки до II віку нашої ери ревно оберігали свою національність; речі, що вони брали з собою в гріб, навряд чи мали місцеві ознаки, твори

на сарматський штиб призначалися для самого тільки експорту. Але в II віці сталася нагла зміна. Іранізація дала свої плоди. Інвентар керченських гробниць де далі все більше уподібнюється до інвентаря гробниць кубанських і донських.

Ще далі, ніж М. І. Ростовцев, іде Ebert. На Ebert'ову думку, чорноморські майстри завоювали скитський ринок багацько давніше за четвертий вік перед нашою ерою, і з грецьких майстерень північного Понту вийшли знайдені в скитських похованнях архаїчні твори понтійського звіриного стилю (напр. вироби з Фетерсфелде)¹. Ebert гадає також, що і в витворенні скитського звіриного стилю, що за батьківщину його звичайно вважають минусинські степи (Minns) або Туркестан (Reinach, de Linas Tallgen, М. І. Ростовцев²), видатну роль відіграли майстри грецьких колоній Чорноморщини, що приватурювались до смаку тубільців, і тому називає його стилем мішаним, таким, що сполучає у собі грецькі й варварські елементи (Mischstil)³. Коли додержуватись Ebert'ового погляду, то доведеться багато знаходок із Кубані, Лисаветграду, Чортомлика вважати за твори майстрів з грецьких чорноморських колоній. За головний аргумент править Ebert'ові такий факт. Р. 1911 Ebert біля Ольвії в одній могилі VI віку перед нашою ерою (Марицин) знайшов форму з м'якого вапняку, що в ній виливали маленькі бронзові звірині голови на скитський смак. З цього Ebert робить висновок, що в могилі поховано торевта, який працював для корінної Скитії. Проте цей торевт був не Гелин, а Скит, — цього не заперечує і Ebert, а з того, що торевт-Скит жив біля Ольвії, зовсім ще не виходить, щоб той торевт неодмінно мусив працювати за зразками, утвореними в грецьких колоніях.

Нарешті, зразки з характерними рисами асирійського мистецтва (мельгунівські й келермеські піхви), які Minns вважає за твори тієї школи що розвинулася в Азії під асирійським впливом, завезено в Скитію, на думку Ebert'a, також через чорноморські колонії⁴.

За Ebert'ом у цілому йде Ю. В. Готіє, котрий, нічого не кажучи про походження звіриного стилю, стверджує, що речі з Фетерсфелде та з краю так званої ананецької культури (на середній Камі й Волзі) поробили майстри з грецьких чорноморських колоній⁵. Нам здається, що тези Ebert'a й Готіє, не будши досить обгрунтовані, є трохи сміливі.

Наостатку, в колонії, а далі і в скитські степи мабуть довозили, хоч і в малому числі, червоні шкури та різні східні ласощі: пор. Приск Панійський, Готська історія, 8: «Ми прийшли до цариці (над одним скитським селом), привітали її та подали їй відповідні дарунки, а саме три срібні чаші, червоні шкури, індійський перець, финики та інші ласощі, що дорого ціняться, бо не трапляються у Варварів».

Ривки внутрішні й зовнішні. Торговельні стосунки. — Окремі грецькі колонії північного Понту з торговельного боку можна схарактеризувати ось як. Тирас здебільшого був факторією для збуту місцевих товарів за кордон. Ольвія ще за Геродотових часів була найважливішим пунктом для експорту місцевої пашні в Грецію, а згодом у пашенній торгівлі північного Понту перевагу здобув Боспор. Через Ольвію також проходили твори мистецтва (металеві вироби, ганчарський товар), на які був попит серед Скитів (докладніше див. вище, с. 31 і далі). В Херсонесі торгівля розвинулась менше, ніж у інших колоніях, Херсонес був самостійною хліборобською громадою, що мало відчувала потребу на продукти з інших країв, а до того щеї уникала стосунків із Варварами. З іншими колоніями північного Понту Херсонес провадив досить широку торгівлю

¹ Südrussland, ss. 165—166. ² Ir. and Gr., розд. VIII, с. 180 і наступні. ³ Südrussland, 166 й наст. ⁴ Ibid., с. 167. ⁵ Очерки матерпальной культуры, ss. 166 і 235.

вином, виготовленим на місці. Теодосійська гавань була придатна, як свідчить Страбон¹, для сотні суден, а тимчасом пантикапейські гавань і доки вміщали раптою 30 суден. Справді-ж природня гавань Теодосії ніколи не була добра, і рейд її дарма що місткий, проте-ж зовсім відкритий для південно-східнього вітру; але ця гавань не була й небезпечною постійною, бо спадисте узбережжя дозволяло виволікати кораблі на берег. Палі, що знайдено їх провадивши роботи коло поліпшення гавані, можливо є рештками грецької дамби. Для Левкона, що приєднав Теодосію до своїх володінь, ця гавань мала дві великі переваги над Пантикапеєм — вона ніколи не замерзає і прилягає до земель багатих на пашню. Зважаючи на це, Левкон зробив з Теодосії ринок пашенної торгівлі.

Німфей, містечко з гарною гаванню, забезпечував Атенцям участь у боспорській пашенній торгівлі; коли Атенці зазнавши побиванки під Егоспотами, втратили панування на морі, то атенський комендант Німфею Гелон передав містечко Сатирові. Головним предметом, що його експортував Пантикапей у скитські степи, були твори мистецтва, а в Грецію — пашня. Що до імпорту, то Пантикапей був торговельним центром для товарів, що їх привозили в Боспор з моря², а з Боспору вже вони йшли, між иншим, і в Теодосію³. Фанагорія, що стояла проти Пантикапею по той бік Керченської протоки, була осередком для тих товарів, що довозили з Меотиди та з варварської землі, що лежала за нею. У гирлі Дону коло Лисаветської або на місці середньовікової венедейської колонії Тани біля Озова (П. Бутков) стояло місто Танаїда. Це місто, мовляв Страбон⁴, правило за спільну торгівлю для азійських та європейських кочовиків і для всіх тих, хто приїжджав Озівським морем із Боспору, доки його не зруйнував цар Полемон. Пізніше, цього разу на північному березі Мертвого Донця — крайньої північної відноги Дону, біля Недвигівки, Танаїду відбудовано, і вона у II віці та на початку III в. жила мабуть у достатках. Принайменше саме до цього часу належать знайдені на місці Танаїди написи релігійних громад, присвячення, будівельні написи, монети. Десь коло 237 р. місто вдруге зруйнували — цього разу, можна думати, Готи. Причину короткого розцвіту Танаїди Леонтев бачить у тому неладі та не порядку на торговельних шляхах західньої Азії, які постали на ґрунті занепаду партянської могутності та воєн Партян із Римом.

Торговельні зв'язки між колоніями північного Понту до певної міри висвітлюють наші джерела. Херсонес ширив по колоніях своє вино, як звичайно думають ґрунтуючись на таких міркуваннях: у різних місцевостях Чорноморщини знаходять амфори, де звичайно зберігали вино, з написами, котрі складаються з двох імен та з слова *αστυνόμος* або *ἀστυνομοῦτος*, дуже рідко *αἰορανόμος* з применником *ἐπί* або без нього, але котрі не мають на собі жодних емблем. Певну класу цих амфор з написами особливо вузького карбовання, як думають, виробляли в Херсонесі, бо біля Херсонесу таких написів знаходять багацько більше, ніж у інших місцях; на них трапляються дорицькі форми, і з'являються імена, що читаються й на декотрих монетах Херсонесу. Пантикапей постачав хліборобам Теодосії декотрі продукти і можливо посилав до Ольвії мальовані вази типу гадрівських. Ув Ольвії знайдено намисто, зовсім подібне до одного херсонеського намиста, тільки меншого розміру; цю тотожність ольвійського й херсонеського намиста Косцюшко пояснює тим, що в Ольвії поховано одну Херсонеситку, що туди заїхала; порівнюючи далі епіграфічні пам'ятки, амфорні ручки з іменами астиномів, знайдені в Ольвії, та інші подібні ювелірні ольвійські речі, Косцюшко приходять до висновку, що обидва міста часто

¹ VII, IV, IV. ² Страбон, XI, II, 10. ³ Див. реєстер товарам, що навантажив Артемон у Пантикапей, у Демостена, XXXV, 34. ⁴ XI, II, 3.

одно до одного мали справи. В Ольвії знайдено монети Тирасу, Керкінітиди, Херсонесу, Пантикапею, в Керкінітиді — Херсонесу, Пантикапею й рідше Ольвії, в Херсонесі монети з Митрадатівим оленем і з зіркою та з лев'ячою шкурою Пантикапею; образ бика, що нападає, на монетах Теодосії, Гераклеї, Пантикапею й Херсонесу, можливо, вказує на монетний союз між цими містами. В Пантикапеї знайдено надгробки одного Теодосійця¹, одного Німфейця(?)², одного Кеп'янина³, одного Гермонасита⁴, кількох Херсонеситів, що жили в IV в.⁵, та одного Херсонесита, що жив у III в. перед нашою ерою⁶, в Херсонесі фрагмент декрета на честь якогось Ольвіюполіта III в. перед н. е.⁷, цей фрагмент, як здається, декрета на честь якогось Тирианина римських часів⁸, в Ольвії три надгробки Боспорців римських часів⁹; серед міст, які увінчали Теокла Ольвіюполіта, позначені в *Ios PE*², I, 40 (II або III в. нашої ери) Херсонес, Боспор і Тирас; наостатку, оден надгробний напис римських часів свідчить про торговельні зв'язки боспорських Греків із Сираками¹⁰.

Що до зовнішніх ринків грецьких колоній північного Понту, то головні з цих ринків ми зазначили вже вище, обговорюючи окремі предмети вивозу й довозу. Тут нам лишається поробити до тих відомостей додатки на підставі нумізматичних та епіграфічних даних.

В Ольвії виявлено монети Амісу, Калатиди, Одесу, Томіди, Істра, Тирасу, Таселіди, Тасосу, Атен, Локрів, Панорму та інших, поминаючи кізицькі статери, котрі між монетами грецьких міст мали особливу вагу (див. вище с. 3), в Керкінітиді — монети Амісу, в Херсонесі монети Гераклеї, Амісу, Синопи, Галатії, Амастриди, Магнесії, Теосу, Византії, Тасосу, Родосу. В Боспорі часто знаходять самоські монети; своєрідний образ Геракла з його атрибутами на монетах царя Е (передній бік — голова Геракла, зворотній бік — палиця сторч із накинutoю на неї лев'ячою шкурою та з сагайдаком збоку, все у вінку), запозичений з Кападокії та з країв, з нею сусідніх, свідчить про торговельні зв'язки між Боспором і Кападокією¹¹; відбиток монети Фраата III на золотому вінку, знайденому в похованні на Глинці, свідчить про зв'язки Боспору з Партією¹².

Крім того, в скитських могилах III—V вв. степової дніпрянської групи знаходять безліч бляшок; за прототипи оздоб на них, як думає М. І. Ростовцев, були декотрі образи на кізицьких монетах; такі бляшки з образом Геракла, котрий бореться з левом, із образом голови Атени просто, що заповнює всю бляшку, з якою сполучається ззаду чи то голова лева, чи то звичайна в образах Геракла *λεοντή*, з образом парубка в напівсидячій позі¹³. Як постачав мистецькі образи для цієї групи могил здебільшого Пантикапей¹⁴, то можна думати про жваві торговельні зв'язки того часу поміж Кізиком і Боспором.

Епіграфічні свідчення про стосунки Чорноморських колоній з чужоземними державами зібрано в таблиці, що оце подаємо (див. табл. на стор. 40).

Найменш інтересу мають для нас надгробки чужоземних найманих вояків; на підставі їх навряд чи можна робити ті чи інші висновки про політичні або торговельні зв'язки між тією чорноморською колонією, де найманець умер, і батьківщиною найманця.

На північній Чорноморщині ми знаходимо надгробки одного тракійського центуріона (12), одного Синопівця що загинув у бою в Боспорі

¹ *Ios PE*, IV, 400, IV в. перед н. е. *Ios PE*, II, 201. ПAK, 23, 43, 26, не пізніше першої половини IV в. перед н. е. ² *Ios PE* IV, 334, римських часів, ³ *Ios PE*, II, 302, 302¹, 303, ⁴ *Ios PE*, IV, 402, ⁵ *Ios PE*², I, 345 ⁶ *Ios PE*², I, 371, ⁷ *Ios PE*², I, 202, 203, 204. ⁸ ПAK, 10, 66, 69. ⁹ З. О. О. Н. Д. XXIX, с. 145 і далі ¹⁰ М. П. Ростовцев. Скифия и Боспор, с. 232 ¹¹ *Ibid.* с. 362 і далі. ¹² *Ibid.* с. 447.

		О				Л			В		І			А	
		Перед нашою ерою					За нашою ери								
		V	IV	III	II	I	I	II	III						
Мезія	Істр								1	2					
	Томіда								2	2					
	Калатида			3	⊖				4	2					
	Одес								5	2					
	Кізік . . . Месембрія .	8	⊖	9	□				7	2					
Тракія	Византія . . . . . Варвари з унутрішньої Тракії .						10	2	11:2	2					
	Гераклея								13:2	2					
Вітвінія	Тіум								18	2					
	Апамея								20	2					
	Пруса . . . . . Халкедон								21:2	2					
	Нікея								24	2					
	Нікомедія								26:2	2					
Пафлагонія	Синопа . . . . . Кромна, потім Ама- стрида								27	2					
	Варвари з унутрішньої Пафлагонії								32:2	2					
	Зела								1	□					
	Аміс . . . . . Пірей, колонія Атенців на місці старого Аміса.					38	⊖								
	Атени . . . . . Дельфи Аркадія	42	□												
	Мілет . . . . . Делос		48 ^a	□					50	2					
	Тенедос								49:2	2					
	Лезбос . . . . . Кос			54	2				51	2					
	Родос			55	2										
	Кіпр . . . . . Сиракузи														
		V	IV	III	II	I	I	II	III						

ПОЯСНЕННЯ ДО ТАБ.ІІЦІ.

- Надгробок чужинця на північній Чорноморщині.
 ⊖ Декрет якої-небудь чорноморської колонії або боспорського володаря на честь приватного чужинця (приватних чужинців) або постанова про надання звичайних привилеїв (громадянства, проксенії, права на вільний переїзд) приватному чужинцеві (приватним чужинцям).
 ⊙ Декрет якої-небудь чорноморської колонії на честь чужоземної держави.
 ⊕ Надгробок громадянина Чорноморщини за кордоном.
 ⊖ Напис приватного чужинця на честь володаря Боспору або його урядовця.
 √ Декрет того чи іншого народу на честь громадянина тієї чи іншої чорноморської колонії.
 √ Декрет того чи іншого народу на честь якої-небудь чорноморської колонії або володаря Боспору

1. Ios PE², I, 40 (II/III в. нашої ери): серед тих міст, що увінчали Теокла, Сатиорового сина, зазначається Істр.
2. Ios PE², I, 40: серед тих міст, що увінчали Теокла, зазначається Томіда.
3. Ios PE², I, 27: звичайних привилеїв надається якомусь Калатійцеві.
4. Ios PE², I, 40: серед тих міст, що увінчали Теокла, зазначається Калатида.
5. Ios PE², I, 40: серед тих міст, що увінчали Теокла, зазначається Одес.
6. Ios PE, II, 295.
7. Ios PE², I, 40: серед тих міст, що увінчали Теокла, зазначається Кізик.
8. Ios PE², I, 26: звичайних привилеїв надається Хайригенові Месембрійцеві.
9. Ios PE², I, 688.
10. Ios PE², I, 79: декрет Візантіїців на честь Оронта Ольвіополіта часів Тиберія або Калігули.
11. Ios PE², I, 40 і 41: серед тих міст, що увінчали Теокла та невідомого, зазначається Візантія.
12. Ios PE, II, 290: Пантікапей.
13. Ios PE², I, 40 і 41: серед тих міст, що увінчали Теокла й невідомого, зазначається Гераклея.
14. Ios PE², I, 362: декрет на честь Гераклеотів. Ios PE², I, 357: декрет на честь Трасимеда, Трасимедового сина, Гераклеота. Ios PE², I, 359: декрет на честь якогось Гераклеота. Ios PE², I, 445. 544. 545—надгробки.
15. Ios PE, II, 288, Пантікапей.
16. Ios PE, II, 289, Пантікапей.
17. Ios PE, II, 44: напис Юлія Телесина Гераклеота на честь Рескупорида V. Ios PE, II, 46: напис Аврелія Кельса Гераклеота на честь Аврелія Родона, управителя царством.
18. Ios PE², I, 40: в числі міст, що увінчали Теокла, зазначається Тіум.
19. Ios PE, II, 301.
20. Ios PE², I, 40: серед тих міст, що увінчали Теокла, зазначається Анамея.
21. Ios PE², I, 40 і 41: серед тих міст, що увінчали Теокла та невідомого, зазначається Пруса.
22. Ios PE, II, 43: декрет міста Пруси на честь Рескупорида II. Ios PE, IV, 194: напис М. Аврелія Маркіяна Амінія, громадянина м. Пруси, на честь Рескупорида II.
23. Ios PE, II, 2: звичайних привилеїв надає Перисад I (?) невідомим Халкедонцям.
24. Ios PE², I, 40: серед тих міст, що увінчали Теокла, зазначається Нікея.
25. Ios PE, II, 39: постанова ради нікейських царубків на честь Савромата I.
26. Ios PE², I, 40 і 41: серед тих міст, що увінчали Теокла та невідомого, зазначається Нікомедія.
27. Ios PE², I, 40: серед тих міст, що увінчали Теокла, зазначається Синопа.
28. Ios PE², I, 351: декрет Херсонесу на честь Менофіла, Синопівця.
29. Ios PE², I, 364: декрет Херсонесу на честь Евтихіяна, синопського корабельника. Пор. М. І. Ростовцев. *Ig. and. Gr.*, с. 285.
30. ИАК. 27, 50. 8.
31. Ios PE, II, 40: декрет Синопи латинською мовою на честь Савромата I. Ios PE, II, 298: віршована епітафія Менодорові Синопівцеві, що наклав головою в бою, I або II в. Ios PE, II, 299: віршована епітафія римських часів Фарнака Синопівця, вчителя гімнастики. ИАК. 14, 125. 47: віршована епітафія Теофіли I в. н. е. ИАК. 18, 132. 49: надгробок не давніший від часів Тиберія. ИАК. 10. 68. 71: надгробок 124 р. н. е.
32. Ios PE², I, 40 і 41: серед тих міст, що увінчали Теокла та невідомого, зазначається Амастріда. Ios PE², I, 233: надгробок не давніший від II в. н. е.
33. Ios PE², 358: звичайних привилеїв надається Фарнакові Амастрійцеві. Ios PE², I, 542: будівельний напис Еліта Амастрійця, що поставив надгробного пам'ятника собі та дружині, I або II в. н. е. Ios PE², I, 543: надгробок 115 р. н. е.

34. Ios PE, II, 291: надгробок Кронія Кромніта.
 35. Ios PE, II, 42: декрет на честь Рескупорида II. Ios PE, II, 285: надгробок римських часів.
 36. Ios PE, II, 296: надгробок двох Пафлагонців, що жили в землі Маїтів, мабуть найманців вояків одного з Спартокидів.
 37. *Cumont. Stud. Pontica*, III (1910), 246, № 273: померла жінка Хелідон—Меотянка. Її чоловік має ім'я Πόντος, поширене в Боспорі в формі Ποντικός; пор. М. П. Ростовцев. *Gr. and Gr.*, с. 235.
 38. Ios PE², I, 35: декрет Ольвіополітів на честь невідомого стержика родом із Амису, що зробив послугу народові, постачавши невідомим Вірменам у Синопу харчі та в шторму щасливо перевізши в Ольвію посольство громадян та підмогу від Митратата Евпатора.
 39. Ios PE, II, 286.
 40. Ios PE, II, 287.
 41. Ios PE, II, I: звичайних привилеїв надає Перисад I невідомому Пірейцеві.
 42. Ios PE², 232.
 43. IG, II (C. I. Att. IV, II), 109 b: декрет Атенців на честь Спартока II і Перисада, володарів боспорських, і брата їх Аполонія.
 44. IG, II (C. I. Att. II, I), 311: декрет Атенців на честь Спартока III; фактично декрет є справжнім союзним трактатом між Атенами й Боспором.
 45. *Dittenberger. Syll.*, 68, 281: Дельфійці надають проксенії трьом Херсонеситам: Гимніові, Форміонові й Гераклідові.
 46. *Bulletin de Correspondance Hellénique*, XXIII (1899), I—VI, с. 96: декрет Дельфійців на честь царя Перисада й царичі Камасарії, Спартокової дочки.
 47. Ios PE, II, 4: декрет на честь Левкона.
 48. *НАК* 3, 51, 17; фрагмент, здається, віршованої епітафії; знайдено його на місці давньої Фанагорії 48a. *Ditt.*, 286: союзний трактат між Мілетом та Ольвією.
 49. Ios PE², I, 40 і 41: серед тих міст, що увінчали Теокла та невідомого, зазначається Мілет.
 50. *ВСН* XIII, с. 236 і Ж.М.Н. Пр., 1890, февраль, отдел классической филологии сс. 68—71: декрет Делосців про надання проксенії Посидеєві Ольвіополітові.
 51. Ios PE², I, 78: декрет Тенедосу на честь невідомого Ольвіополіта.
 52. *Ditt.* 914—IG, XII (IGins) II, p. 2, № 3: декрет Мітленців на честь Левкона, як подяка за зменшення для Мітленців мита на пашню, куповану в Боспорі.
 53. Ios PE, II, 294.
 54. Ios PE², I, 77: декрет Косівців на честь Посидея Ольвіополіта.
 55. Ios PE², I, 30: декрет Ольвії на честь Геланіка Родосівця.
 56. Ios PE², I, 340: звичайних привилеїв надає Херсонес Тимагорові Родосівцеві.
 57. Ios PE, II, 292: надгробок Аристократа Кіпрянського «доброго часу» (*bonae aetatis*).
 58. Ios PE, II, 293: надгробок римського вояка кіпрянської когорти.
 59. II, 300.

(31: Ios PE, II, 298), двох Пафлагонців, найманців одного з Спартокидів (36), та двох кіпрянських вояків (57 і 58).

З того матеріалу, що подають інші написи, видно, що від V до I віку перед нашою ерою, не вважаючи на торговельну перевагу Атен до доби геленізму, колонії північного Понту підтримували зв'язки щей з іншими державами, до того часто з державами, що лежали поза Боспором Тракійським. Боспор за часів найвищого свого розцвіту (IV в. перед н. е.) мав зв'язки з південним берегом Понту (Геракля 15, Синопа 30, Кромна 34), з корінною Грецією (Аркадія 47, Лезбос 52) і навіть з далекою Сицилією (Сиракузи 59), згодом деякі із зв'язків Боспору видимо обриваються (III в. 4 свідчення: Одес 6, Геракля 16, Ацени 44, Аркадія 48, II в. одно свідчення: Дальфи 46).

Про зв'язки Ольвії свідчень менше. Цікаво, що ці свідчення торкаються міст самого тільки західного узбережжя Чорного моря (Калатіда й Месембрія), островів Егейського та Середземного моря (Делос, Кос, Родос) та Мілега.

Про зв'язки Ольвії з містами південного узбережжя Чорного моря в ті часи написи нічого не кажуть. Здається, торговельний шлях в Ольвію та з Ольвії лежав західним берегом Чорного моря через Тракійський Боспор до островів Малої Азії.

Про зв'язки Херсонесу з чужоземними державами в той час свідчать лише 3 написи II віку (1 про зв'язки з Синопою та 2 про зв'язки з Дельфами), тому про закордонні ринки Херсонесу нічого певного сказати не можна.

У I віці перед н. е. колонії північної Чорноморщини об'єднуються під владою Митрадата в одно політичне й економічне ціле. Тому з цього часу помічається оживлення зв'язків з південним Понтом¹. На честь визначних Ольвіополітів римського часу міста південного узбережжя Чорного моря видають декрети. Проте ж Ольвія не втрачає зв'язків і з західним узбережжям Чорного моря: в числі міст, які увінчали Теокла, зазначаються Істр, Томіда, Калатіда, Одес.

У близькі стосунки з Херсонесом заходить у II віці нашої ери його метрополія Гераклея: 6 свідчень. Від Гераклеї лише небагато відстає Амастрида (3 свідчення), за Амастридою йде Синопа (одно свідчення).

Для Боспору, як зовнішній ринок, найважливіша була Синопа (6 свідчень), за Синопою йшли Гераклея, Пруса й Амастрида (по 2 свідчень), нарешті, за дими містами — Нікея, Тіум, Зела й Аміс (по одному свідченню).

Але разом із цією інтенсифікацією торговельних стосунків колоній північного узбережжя Чорного моря з містами південного берега Чорного моря помічається ніби ослаблення старих зв'язків цих колоній з корінною Грецією. Свідчення про зв'язки чорноморських колоній з грецькими містами по той бік Боспору Тракійського дуже нечисленні: серед інших держав Теокла Ольвіополіта вінчають Кізик і Тенедос, серед інших держав Теокла й невідомого вінчає Мілет, в Керчі знайдено надгробок римських часів Дифіла Мітеленця та його дружини. Це припинення стосунків з корінною Грецією пояснюється тим, що північний Понт утрачає своє значення, як постачальник пашні.

Торговельні шляхи йшли від північного берега Чорного моря на північний захід, на північний схід та на південний схід, до Індії. За північно-західний шлях досить сказано вище, див. с. 15. В північно-східному напрямку, саме в центральну Азію йшла дорога, описана в Аристейових «Аримаспах» і потім у Геродота². Дорога вела через Дін на протязі 15 день савроматськими степами та вгору Волгою спочатку в землю Будинів, можливо народу фінського племені. До Будинів, що жили в болотяних лісах на середній Волзі, вабили торговельників хутра бобрів, річаних видрів та іншої звірини.

В землі Будинів лежала заснована від грецьких купців торговельна станція Гелонос із мішаною грецько-скитською людністю. Далі дорога вела на протязі сімох день пустинною в північно-східному напрямку через Перм, Катеринбург і пасмо Уральське в Західній Сибір до Фісагетів і Порків, народів також фінського племені, і далі на схід до Іртиша, де жив народ, що від Скитів походив. Дорога сягала до Алтаю, Тяншаню, а потім йшла через дзунгарські ворота центрального узгір'я. У цій місцевості жили Агрипеї, народ монгольського або тюрківського племені, на схід від Агрипеїв — Іседони, нарешті на північ від Іседонів — одноокі Аримаспи та Грипи, сторожі золота. Часто-густо припускають, що Аримаспи жили в багатій на золото окрузі Алтаю та що там Скити й Греки вимінювали золото Алтаю, Тибету й Монголії. Але Аристеві й Геродотові, котрі часто повторювали легенди, що в народі мандрували, не можна вірити безумовно.

¹ Пор. М. І. Ростовцев, *Gr. and I. Gr.*, с. 235. ² IV, 21, 108, 123. А втім, описуючи дорогу на північний схід, Геродот робить застереження: з його слів, ніхто не знає цих країв, як самовидець; сам Аристей, що на нього він посилається, не заходив далі від землі Іседонів, і взагалі він оповідає за таке, про що йому пощастило достеменно дізнатися з чуток (с. 16).

В кожному разі колонії північної Чорноморщини, як показує Бертіє, ніколи не були надто багаті на золото. Із Індії¹ дорога йшла через Кабульську долину й межигір'я Гіндукуша в землю Мергіз (Меровська оаза) вниз р. Оксом. Між верхньою течією Окса й Яксарта жили Согди, на північ від них по той бік Яксарта—Масагети. Далі індійський торговельний шлях ішов у землю Хорасміїв на нижньому Оксі, а звідти через Каспійське море до східних гаванів Чорного моря, або через степи на північ від кавказького узбережжя до Танаїди й до Боспору Кімерійського, або вгору річкою Кіросом і потім через Сарапанське межигір'я вниз річкою Ріоном, через землю Албапів, Іберів і Колхів до Діоскуріяди й Фасиди.

Агенти торгівлі колоній північної Чорноморщини.— Греки чорноморських колоній, оскільки вони постачали сирові продукти властивій Греції, могли бути або експортерами, власниками великих суден, або арматорами, власниками торговельних контор, що підтримували постійний зв'язок із тубільними продуцентами.

Громадяни Боспору, на думку М. І. Ростовцева², давали перевагу другому, полишивши перше — ризикову й трудну справу — чужоземцям. Твердження Ростовцева можна, як здається, застосувати й до купців інших чорноморських колоній. Справді, про торговельну флоту яких-небудь чорноморських колоній у нас ніяких звісток немає. Що-правда, Флавій Йосип згадує за боспорські кораблі, але кораблі військові³. Гребці, котрих р. 247/6 атенський нарід поклав відрядити до Спартока й Перисада, також, очевидно, призначалися для кораблів військових⁴. Оден горгіційський напис часів Савромата II⁵ присвячує Посейдонові теас кораблевласників (θέατος ναυκλήρων). Але між цими навклерами згадуються всі головні особи держави: очевидно, до теасу мали доступ усі, хто заплатив певний внесок на відбудову храму Посейдона⁶, і слово *ναυκλήρος* уживається в значенні символічному.

З другого боку, нам відомо, що в пантикапейську гавань прибувало по хліб багацько кораблів чужоземних держав⁷.

У Боспорі торговельних кораблів було так мало, що доводилося удаватися до послуг чужоземних корабельників навіть для перевозу місцевих товарів з Пантикапею⁸. Про ту-ж таки недостачу власних кораблів свідчать написи на честь чужоземних корабельників⁹. Які саме послуги робили чужоземні моряки Грекам північної Чорноморщини, видно з ольвійського напису Ios PE², I, 35 (докладніше про цей напис див. вище, пояснення до таблиці, № 38).

Характеристику купців, що доїжджали в Ольвію з Греції, подає в Бористенітській промові Діон Хрисостом: «звичайно сюди приїзять Гелени лише з імени, а насправжки Варвари ще гірші за нас, купці й гендлярі, що завозять драгтивне ганчір'я й поганевьке вино та вивозять наші товари, нітрохи не кращі від тих»¹⁰.

Крім Греків, до колоній Чорноморщини заходили ще й фенікійські купці¹¹.

Ціни на товари. Про ціни на товари в чорноморських колоніях ми знаємо дуже мало. Деякі відомості про ціни на пашню в Ольвії у III в.

За Страбоном (XI, I і далі). М. І. Ростовцев, Эллинизм в Иранстве, с. 144.
¹ О войне иудейской, II, 16, 4. ² IG. II (Giatt. IV. II) 109 b vv. 59. 60. ³ IAK, 37, 38, 2. ⁴ Так розуміє Dittenberger (Syll.², 734, I 52) слово *εἰσαγωγίων* у фразі *εἰς τὴν [εἰ]σαγωγίαν ὁ βασιλεὺς τὸν θεὸν καὶ τὴν θεάσαν [εἰ]σαγωγίων ἀρτάβων χεῖλων*. В. В. Латішев дає перевагу іншому тлумаченню слова, а саме — «мито за право довозити вантажі до гавані», гадаючи таким чином, що цар відмовляється від 1000 артаб хліба, що їх він мав би одержати як мито. ⁵ Дем., XX, 31 та Ісократ, XVII, 57. ⁶ Дем. XXXV, 34. ⁷ Херсонес: Ios PE², I, 355 v.v. 23—25, 364. 365. 366. 398 (усе римських часів). Ольвія: Ios PE², I, 35 (I в. перед н. е.) ⁸ XXXVI, p. 56. ⁹ Лукіян Самосатський, Токсарид або приасть, 4.

перед нашою ерою подає нам напис на честь Протогена (див. вище с. 23) Інший ольвійський напис III в.¹ регулює внески в храмову скарбницю, тих осіб, що жертви складають: за бика тисячу двісті (мідних монет), за вівцю й козу — триста, за шкуру, або, якщо читатимем слідом за Н. І. Новосадським у написові замість $\tau\epsilon\rho\tau\upsilon\omicron\upsilon\varsigma \tau\epsilon\lambda\acute{\iota}\chi\upsilon\omicron\varsigma$ ², за певну кількість солоної риби — шідесят, або, якщо припустимо, що тут мова мовиться не про редуковані монети, а про монети правдивої ваги, (див. вище, с. 3), за бика оден золотий чи 20 драхм, за вівцю або козу — $\frac{1}{4}$ золотого чи 5 драхм, за шкуру або солону рибу — $\frac{1}{20}$ золотого чи 1 драхму (1 золотий, за Minns'ом, = 20 драхмам). Крім того, є декілька будівельних херсонеських написів римського часу, з котрих видно, що на одну колону звичайно жертвували 300 денарів, на колони (мабуть на 2) — 500 денарів

¹ Ios PE², I, 76. ² Див. Recueil Gebélev. Leningrad 1926, с. 3 і далі. ³ Ios PE², I, 443, 441, 442, 446.